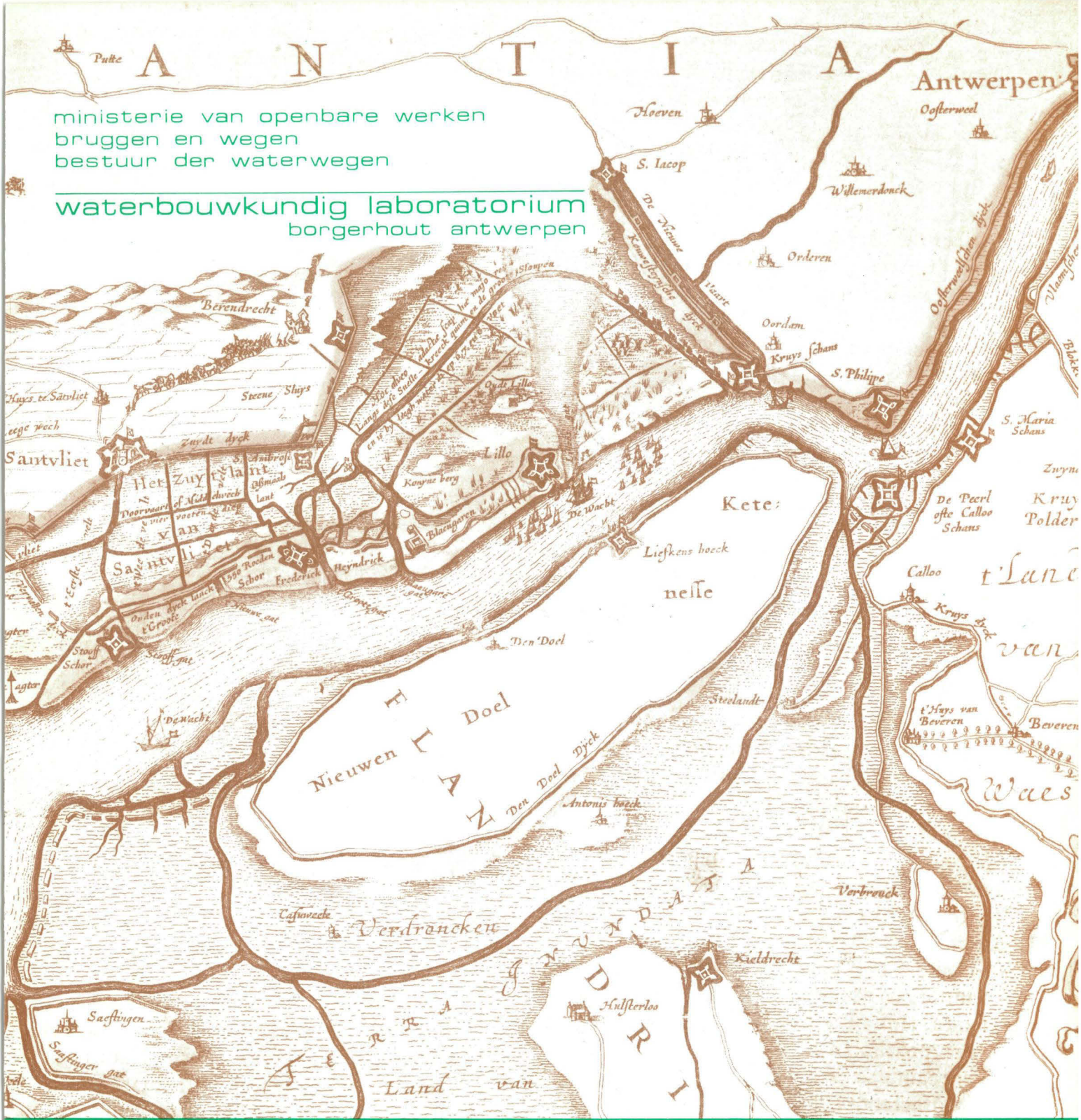

ministerie van openbare werken
bruggen en wegen
bestuur der waterwegen

waterbouwkundig laboratorium
borgerhout antwerpen

DE ANTWERPSE NOORDERPOLDERS IN DE 16de EN 17de EEUW

DE ANTWERPSE NOORDERPOLDERS
IN DE 16de en 17de EEUW

door P. Guns

" De Sterkte deezer Schansen legt voornaamlyk hier in, dat dezelve altoos, langs de Schelde, van Voorraad voorzien kunnen worden, zonder dat men zulks te water beletten kan ; en dat men de rondsom leggende Polders spoedig en ligtelyk onder water kan zetten. "

Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden. Tweede Deel, 12e Hoofdstuk, Beschryvende de Schansen Lillo, Kruisschans en Fredrik Henrik.

Isaak Tirion 1740.

" Le sol est plat dans une grande partie de la province, est très-peu élevé au-dessus du niveau de la mer ; aussi les eaux de l'Escaut, des deux Nèthes et du Rupel, dans lesquelles le flux se fait sentir à une très-grande distance, ont-elles besoin d'être contenues par de fortes digues ; on appelle polders les terres basses préservées ainsi de l'inondation, et que la main des hommes a conquises sur les eaux pour les rendre à l'agriculture. Plusieurs fois cependant les hautes marées poussées par les vents extraordinaires ont rompu les digues et couvert plusieurs lieues de pays . . . "

Guide pittoresque et artistique du voyageur en Belgique.

A. F. 1838.

INHOUD.

VOORWOORD	1
I. NATUURLIJKE-EN STRATEGISCHE INUNDATIES	3
1. De Kwade Zaterdag of Sint-Felixvloed 1530	3
2. De overstromingen van 1532 en 1551	6
3. De Allerheiligenvloed 1570	8
4. De strategische overstromingen van 1584-1585	12
a) Politiek voorspel	12
b) De belegering van Antwerpen	16
5. De vloed van 1627	29
6. De dijkdoorbraak van 1632	33
7. De stormvloed van 1682	37
II. HERINDIJKINGEN	43
1. Na de hoge vloed van de 16e eeuw	43
2. Na de kunstmatige inundaties	44
3. Na de stormvloed van 1682	52
III. DE DIJKEN EN HET DIJKRECHT	56
1. De dijken	56
2. Het Polderbestuur en het Dijkrecht	61
IV. HET IN DE 16e EEUW ONTSTANE GEULEN- STELSEL EN DE GEVOLGEN ERVAN OP RECENTE WATERBOUWKUNDIGE WERKEN	76
V. AANTEKENINGEN	93
VI. KAARTEN - FIGUREN	103
VII. BIBLIOGRAFIE	107
VIII. BRONNEN	111
IX. REGISTER VAN AARDRIJKSKUNDIGE NAMEN	117

VOORWOORD.

Bij de studie van het hydraulisch regime van de Schelde dient rekening gehouden met de wijzigingen die zich de laatste eeuwen hebben voorgedaan in het verloop van de rivier.

Buiten haar eigen natuurlijke ontwikkeling heeft ook de tussenkomst van de mens het stromingsmechanisme beïnvloed.

Deze tussenkomst bestond enerzijds in de uitvoering van allerlei werken, zoals de aanleg van dijken, maar anderzijds ook in de vernietiging ervan, zoals de strategische dijkdoorbraken om kunstmatige inundaties te veroorzaken.

Om de waterbouwkundige, die zich met de hydraulische studie van de Schelde bezighoudt, de nodige inlichtingen hieromtrent te verschaffen, verzamelde de Heer Guns de historische gegevens.

ir. A. STERLING

Hoofdingenieur-Directeur van Bruggen en Wegen,
Directeur van het Waterbouwkundig Laboratorium.

I. NATUURLIJKE - EN STRATEGISCHE INUNDATIES.

1. De Kwade Zaterdag of Sint-Felixvloed - 1530.

Rond het jaar 1526 had Antwerpen zich economisch tot een welvarende stad ontwikkeld. Zij was niet alleen de metro-pool der Nederlanden, doch, op velerlei gebied, tevens een der meest toonaangevende steden van Europa.

Deze uitzonderlijke bloei wordt duidelijk geïllustreerd door de bevolkingsaan groei. In een tijdspanne van 30 jaar werden er bijna 2000 huizen meer geteld. (1) (2)
Het aantal inwoners steeg van ⁺ 46.000 in 1496 tot ⁺ 60.000 in 1526 (3), om in 1568, volgens een volkstelling, de 100.000 te overschrijden. (4)

Dit zelfde verschijnsel, zij het dan niet zo spectaculair, deed zich voor in de Antwerpse Noorderpolders.

In 1526 noteerde men voor de dorpen Lillo, Berendrecht en Oorderen samen, ongeveer 130 huizen meer dan in 1496. (5)

De Polder voer in het kielzog van Antwerpens gouden eeuw.

Het jaar 1530 werd nochtans, zowel voor Antwerpen als voor de polderstreek, een jaar van beproeving. Na een besmettelijke ziekte die in de stad en in de polderdorpen talrijke slachtoffers eiste, brak in de maand november een zware noordwestenstorm los die Noord- en Zuid Nederland teisterde.

De grootste schade werd aangericht op de Zeeuwse eilanden die onder water liepen. Doch ook in Friesland en langs de beide oevers van de Schelde braken de dijken door.

Volgens Kummer begaven de dijken langs de linkeroever nabij Saafginge en het water drong door tot de "Kouter van Kiel-drecht". (6)

Daartegenover zegt K. L. Torfs dat buiten het onder water staan van 36 polders in het Hulsterambacht en 9 op het eiland Cadzand er nog 21 parochiën verdronken in de richting Gent, en tussen Antwerpen en Bergen-op-Zoom de polderdorpen Lillo, Stabroek, Zandvliet, Berendrecht en Ossendrecht hetzelfde lot ondergingen. (7)

Floris Prims treedt deze versie bij en verklaart dat de Friese overstromingen niet alleen Zeeland en de Vlaanderse- en Antwerpse polders teisterden doch dat zelfs een gedeelte van de stad Antwerpen hierdoor onder water liep. (8)

Volgens Jacobus Ermerins zouden van deze vloed geen aantekeningen gevonden zijn. Hij schrijft hierover slechts :
" daar alleen van gewaagd wordt, dat die van Antwerpen tot Bergen op Zoom toe, alle de Dorpe hebbe doen verdrinken, verwoest en geheel bedorven ". (9)

Ernest van Bruyssel in zijn "Histoire politique de l'Escaut" handelend over de rampen die de bewoners van Antwerpen en poldergemeenten overkwamen in het jaar 1529, in het bijzonder over de "zwetende" ziekte, citeert ondermeer dat deze besmetting nog voortwoedde in de stad, toen rampspoedige overstromingen, zich uitstrekkend over de ganse lengte van de Vlaamse- en Hollandse kust, het lijden van de bevolking nog kwam verhogen. (10)

Tobias Gutberleth, de beschrijving der watervloeden volgend van Simon Abbes Gabbema, vermeldt tenslotte dat deze watervloed plaats had op de 5e van de "Slagtmaand" (november). (11)

Uit de "Beschrijvinge van de Forestiers ende Graaven van Flaanderen" van Johan Berthaut van Loo, haalt hij een aantekening aan, waaruit het volgende overgenomen :

" totten eynde vander Schelde wast water seer extraordinaris onstuymigh, soo dat den dyck van Vlaenderen bij Antwerpen ten drie plaetsen inbrack, ende daer verdroncken veele beesten die in de weyde waren. "

Verder citeert hij nog Marcus van Vaernewyck met zijne " Spiegel der Nederlandsche Ouwdeyde " :

" in 't selve jaer, vijf daghen naer Alder Heylighen dach soo is daer gheweest een groote vloet in Hollandt, Zeelandt ende Brabant, tot Antwerpen toe, die treffelickste en rycste Coopstadt van geheel Europen, waar door veel menschen ende Dorpen ende ander gheuchten ende beesten verdroncken ende vergaen zijn, wel tot drie hondert Prochien. "

Zoals hij zelf zegt voegt hij er om de "vermaardheid des vloeds" nog de woorden van Oudenhoven uit "Cimberie oudtheeden" bij :

" anno 1530 op den 5 november is de Zee soo hoogh gevloeyt door eenen Noordt-Westen ende swaren stormwindt dat bij nae alle de Dijcken in braken in Hollandt, Zeelandt, Vrieslandt ende de omliggende landen. 't Antwerpen quam eenen Water-vloedt met eenen stercken Windt over de Dijcken ende Schutten in Vlaenderen, alsoo dat het altemael vol waters liep, ende bij de twee mijlen alle de Beemden onder liepen

Van Antwerpen tot Bergen op den Zoom toe, aen de Scheldt zijn alle Dorpen 't samen met de Menschen, Beesten, ende al wat daer in was verdroncken, verwoest en geheel verdorven. . . . "

Door Emanuel van Meteren wordt deze overstroming in zijn Nederlandse historiën (blz. 59) de St.-Michielsvloed genoemd.

Daar de inundatie plaats greep op de 5e november, feest van St.-Felix, ging zij nochtans als de St.-Felixvloed de geschiedenis in.

Volgens oude kronijken zou deze vloed in de volksmond ook algemeen bekend staan als de vermaarde "Kwade Zaterdag".

Een nog bewaard vers luidt :

" Hollandt ende Zeelandt wel beklaghen mach,
Sint Felix quaden Saterdach ". (12)

2. De overstromingen van 1532 en 1551.

In de jaren 1532 en 1551 teisterden opnieuw overstromingen de Antwerpse polders.

Weinige en somtijds nog tegenstrijdige gegevens zijn hierover beschikbaar.

Floris Prims zegt in zijn "Geschiedenis van Antwerpen" dat de landen na de overstroming van 5 november 1530 nog niet van hun waters bevrijd waren toen op 2 november 1532 een nieuwe watersnood insloeg. (13)

In een kronijk vindt men hierover :

" Op den 2^{en} van november heeft het binnen Vlaenderen een soo groot tempeest gemaekt, dat de zee in verscheyde plaetsen is doorgespoelt ". (14)

Tobias Gutberleth vermeldt in dit verband :

" Deeze overvloeyinge heeft haar den 11e in Slagtmaand geopenbaart, en viel bijzonderlijk voor Zeeland, zeer bezwaarlijk door het vernielen en ooverwaateren van de meeste deelhaarder eylanden ". (15)

De hevige stormwind die de hoge vloed in de hand werkte hield van Allerheiligen tot de 11e november aan.

De grootste schade werd in Noord- en voornamelijk in Zuid-Beveland aangericht, terwijl Vlaanderen evenmin werd gespaard. De stad Antwerpen liep gedeeltelijk onder, doch de Noorderpolders bleven grotendeels gevrijwaard.

Een tiental jaren later, nl. in 1542 werd onder de regering van Keizer Karel V de bouw van de omwalling van Antwerpen aangevat dit volgens de plannen van de Italiaan Donato Buono, doch aangepast door de Antwerpenaar Peter Frans. Dit gigantisch werk was de voorloper van een reeks forten en versterkingen die later langsheen de Scheldeoeveren zouden worden opgericht.

In het politiek- en strategisch kansspel van de volgende jaren zouden al deze "sterkten" een belangrijke rol spelen en bijdragen tot het onoverzichtelijk inundatieterrein, dat, kunstmatig verwekt, twee vijandelijke groepen moest scheiden doch de polderbevolking in een enorme waterellende zou dompelen.

In 1551 hadden er nogmaals overstromingen plaats. Zeer waarschijnlijk waren ze, voor wat de Antwerpse Noorderpolders betreffen, eveneens zoals deze van 1532, van geringe omvang.

Kummer en Ermerins spreken beiden van een inundatie doch citeren zowel verschillende plaatsen als data van gebeuren.

Kummer heeft het over een overstroming van de Borgerweertpolder met vorming van het Grote Wiel en van de polders van Hingene, Bornem en Weert, op 16 januari (16), terwijl Ermerins deze ziet plaats grijpen op 15 februari en dit te Zandvliet en Ossendrecht. (17)

Dr. G. Hasse maakt melding van een dijkdoorbraak in de Borgerweertpolder, doch vermeldt slechts het jaartal 1551 (18) zonder dag of maand te bepalen.

Volgens een Antwerpse kronijk richtten verschillende hoge vloed en zowel in januari als in februari plaatselijke schade aan, waardoor de verschillende versies verklaard worden :

" Den 13 January, 't woensdags 't savonts ten vijf uren is tot Antwerpen geweest den 4en hoogen vloed daer men aff wist te spreken "

. . . . "Den 15 Februarij 's maendaghs ten 10 uren is geweest tot Antwerpen die vijfde hooge vloed die veel meer schaede dede dan die vierde. . . . " (19)

3. De Allerheiligenvloed - 1570

In oktober 1555 deed Karel V afstand van de 17 Provinciën en een jaar later van de Spaanse troon ten voordele van zijn zoon Filips II. Door deze abdicatie werd Filips II nu tevens hertog van Brabant en markgraaf van Antwerpen.

Op 18/1/1556 werd hij luisterrijk in de stad ontvangen.

Rond dit tijdstip besloten de Domeinen, dit om een betere financiële stabiliteit te verkrijgen, zekere lenen te verkopen in plaats van ze nog langer in pand te geven of te laten.

Op 20 november 1559 kocht de stad Antwerpen, bij wijze van belening, Oorderen, Wilmarsdonk en Oosterweel en kreeg derhalve het zeggenschap over deze polderdorpen. (20)

In 1614 werden deze dorpen overgedragen aan Jean van Nevele, doch op 6/8/1626 kwamen ze terug in leen aan de stad door verzaking van rechten door diens erfgenamen. (21)

Een betrekkelijke rust kenmerkte het begin van het beleid van Filips II.

In 1561 werd te Antwerpen een aanvang genomen met de bouw van het stadhuis en in hetzelfde jaar huldigde men de vaart van Willebroek naar Brussel in. (22)

Doch met Filips II kwam ook het geleidelijk verzet van de Nederlanden op het politiek toneel. Een verzet dat geïnspireerd werd enerzijds door het nastreven van Filips II van een vorstelijk absolutisme dat formeel indruiste tegen het Nederlands partikularisme, en anderzijds door de gewetensvrijheid en de hervormingsgedachte die zich stilaan in onze streken baanbrak (protestantisme) en waartegen Filips II, als verdediger van de katholieke Kerk zich met man en macht verzette (contrareformatie).

Daarbij kwam nog dat na 4 jaar verblijf in onze gewesten hij het bestuur overliet aan zijn zuster Margareta van Parma, en verder de Nederlanden bleef regeren vanuit Madrid.

Ingevoerde veranderingen, het in het leven roepen van diverse instellingen hadden geleid tot een volkse revolutionaire overmoed die oversloeg in de beeldenstorm. In Oosterweel werd een eerste kleine slag geleverd waarbij Kapitein Thoulouze (Jan Marnix) aanvoerder van een rebellenlegertje het leven liet. Verder verliet Willem van Oranje het land na geweigerd te hebben een loyaliteitsverklaring af te leggen.

Verward geraakt in het labyrint van troebelen en onhandige reactie op de Hugenoots - Calvinistische reformatieve perikelen, zou tot ontslag van de regentes leiden en vervanging door de Spaanse hertog Ferdinand Alvarez de Toledo, beter gekend als de hertog van Alva. (1567).

De gespannen toestand en de wens om bestraffing van de schuldigen van de beeldenstorm en om vonnissing van de majesteitschenners (o. a. de edelen van het eedverbond) leidden tot de oprichting van Alva's "Raad van Beroerten" door het volk Bloedraad geheten.

Rond die tijd begonnen de Oranje's met steun van Duitse huurelingen een effectief gewapende strijd tegen Alva te voeren.

Als een voorbode van het naderend onheil stak op 1 november 1570 een hevige storm op, gepaard gaande met een woelige zee, die in Nederland een geweldige overstroming veroorzaakte waardoor duizenden mensen het leven verloren.

Volgens Kummer werd de rechteroever van de Schelde eveneens door de overstroming getroffen en dit vanaf de stadswallen van Antwerpen tot aan de Kauwensteinse dijk. (23)

Hij vermeldt echter dat deze inundatie plaats had op 28 november 1570. Klaarblijkelijk is deze datum onjuist, daar alle kronijken en geschiedschrijvers 1 november citeren en deze vloed daarom algemeen bekend werd onder de benaming "Allerheilenvloed".

Van Bruyssel beweert dat deze storm en hoge springtij buiten Zeeland en Gent, weinig schade veroorzaakte in Brabant, op uitzondering van de stad Antwerpen zelf. (24)

In de "Nederlandse Watervloeden" van Tobias Gutberleth R. G. vindt men hierover het volgende : "In Brabant was wel de minste noodt ; nochtans groote armoede tot Antwerpen, met het berghen van kruydery, suyker, oly, en andere koopmanschappen, die, voor een goedt deel, nat en door de brakheyt bedorven werden : behalven den afbrek aan sluyzen, kaayen en muyren

der stadt ; en dat'er etlijke luyden, zich in kelders onthoudende, smoorden."(25)

Deze versie volgt die van Van Meteren in zijn "Nederlandse Historiën" :

" Op Aller Heylighen dagh heeft 't Antwerpen soo hooghe gevloeyt, 's avonts ten neghen uren, dat wel eenen voet passeerden boven den Vloet van Anno 1530, alser 72 prochien verdroncken, ende wel twee voeten hooger dan het was anno 1552, (in Vlaanderen en Friesland) ende soude aldaer (soo het schijnt) veel hooger gevloeyt hebben, hadde het niet in de Nieuwstadt of elders ingebroken ; maer het heeft alle de Stadtskelders, Beemden binnen ende buyten de Stadt, ende alle leeghten gevult, so datter ontallijcke beesten ende oock menschen verdroncken. Oosterweel, Kiel ende Hoboken stonden al onder water. Gheladen schepen, ja een Hulck van hondert ende vijftich vaten, werdt op de Engelsche Kaye ghestelt. Dese vloet dede ontallycke Schade alle de Stadt, in alderhande Koopmanschappen die nat werden, dies werdt de schade meer dan hondert duysent guldens gerekent. Aen der Stadt gemeyn gebouwsels, als Sluysen, Kayen ende Stadts-mueren, acht men de gheleden schaden oock wel hondert duysent guldens. . . ." (26)

Lodewijk Torfs schrijft in een poetische stijl :

" De geweldige Allerheiligenvloed die den 1e november al de Nederlanden beliep, teisterde ingsgelijks Antwerpen en verkeerde zijn korte min of meer gekunstelde vreugde in lang nawee ; onze handel alleen leed bij dit opwater voor 100.000 guldens schade" (27)

Dagboeken, memorieboeken en kronijken verhalen practisch meestendeel dezelfde historie.

Hieruit kan men besluiten dat buiten Antwerpen en omgeving, deze stormvloed weinig het Antwerps polderlandschap teisterde.

4. De strategische overstromingen van 1584 - 1585.

a) Politiek voorspel.

Een eerste militair succes werd op 1 april 1572 door de door Oranje gesteunde Watergeuzen geboekt bij de inname van Den Briel, een havenstadje aan de Brielse Maas.

Belangrijker nog was het in opstand komen van geheel Holland en Zeeland.

Via de stedelijke calvinistische machtsgreep en de erkenning van de Prins van Oranje als stadhouder, eigenden de gewestelijke Staten zich de soevereiniteit over Holland en Zeeland toe.

Gezien de strategische waarde van de eilanden Walcheren en Beveland ten opzichte van de doorvaart op de Schelde wilde Alva tot iedere prijs de bezetting van gans Zeeland door de opstandige steden verhinderen.

De onbedwingbaarheid van de opstand enerzijds en de langzame ontreddering van een muitend Spaans leger anderzijds, zouden op het einde van 1573 leiden tot Alva's ontslag.

Medina Celina, die als opvolger aangeduid werd, weigerde deze functie en uiteindelijk werd Don Luis de Requesens door Filips II als plaatsvervanger aangesteld. Op 23 december deed hij zijn plechtige intrede te Antwerpen.

Daar zijn veldheer Mondragon nog steeds de door geuzen belegerde vesting Middelburg, bezet hield, besloot hij deze te ontzetten. De poging mislukte echter en de Westerschelde bleef, na overgave van de stad, door Oranjegezinde eenheden gecontroleerd.

Tijdens een aanval op Zierikzee, die tot doel had de Oosterschelde te beheersen, bezweek op 5 maart 1576, Requesens aan een koortsaanval.

Bij ontstentenis van een landvoogd nam de Raad van State het bewind in handen. In die Raad zetelde ook de Spaanse bevelhebber Roda, die in tegenstelling met de andere leden die een gematigde koers voerden, uitsluitend de koningspolitiek trouw bleef.

Diverse intriges, o. m. een mogelijk akkoord van de Staten met Oranje en het verlangen tot wegzending van de Spaanse troepen, noodzaakte hem tot versterking van het fort over het Veer en tot het bouwen van de forten bij Oosterweel en Dambrugge. (28)

Op 4 november 1576 brak te Antwerpen de Spaanse Furie los waardoor honderden het leven verloren, huizen werden afgebrand en plundering, schering en inslag werden.

Toen Don Juan van Oostenrijk, aangesteld als landvoogd in de plaats van Requesens, op 12/2/1577 door het "Eeuwig Edict" grosso-modo de bepalingen van de "Pacificatie van Gent", op 8/11/1576 door de Staten-Generaal gesloten, erkende, en zijn troepen uit de Nederlanden terugtrok, betekende dit het hoogtepunt van de politieke activiteit van Willem van Oranje. Hij verwierf hierdoor het gemeenschappelijk verzet van alle 17 provinciën tegen de macht en het gezag van Filips II.

Het sein van de algemene opstand werd echter gegeven op 24 juli 1577 wanneer na herhaalde druk van Oranjegezinde eenheden, Don Juan plots bezit nam van de vesting Namen en zijn Spaanse troepen terugriep.

Na een reeks intriges werd de citadel van Antwerpen door de Staatsgezinden bezet.

De grootste verwarring heerste in de Nederlanden wanneer de Prins van Parma, Alexander Farnèse, na de dood van Don Juan op 1/10/1578 deze als landvoogd opvolgde.

Mathias van Oostenrijk, zoon van de Duitse keizer, waarop door de katholieke adel uit het Zuiden beroep was gedaan om het bewind in handen te nemen, nam op 7/3/1581 ontslag. Dan droegen de Staten-Generaal de soevereiniteit der Nederlanden op aan de hertog van Anjou die reeds eerder met de titel : "Défenseur de la liberté des Pays-Bas" was vereerd.

Door een zekere machtseerzucht geprikkeld wilde deze met zijn troepen verschillende Vlaamse steden bezetten, waaronder Antwerpen.

In februari 1582 deed hij er zijn intrede. Farnèse was echter intussentijd aan zijn veroveringstocht in Vlaanderen begonnen en overmeesterde de ene stad na de andere. Na Maastricht vielen Doornik en Oudenaarde.

Nieuwe Franse troepen werden uit Frankrijk naar onze gewesten gedirigeerd en Anjou wilde hierdoor eigenhandig de macht zonder de Staten in handen zien te krijgen. Dit lukte o. m. te Duinkerken, Diksmuide en Dendermonde, doch te Antwerpen was men de "Spaanse Furie" indachtig en bij de eerste schermutselingen was gans Antwerpen in de weer. De "Franse Furie" werd in de kiem gesmoord en na een gedwongen terugtocht naar Dendermonde moest hij uiteindelijk ons land verlaten.

Op 30 november 1583 werd Marnix van St. -Aldegonde, burgemeester van Antwerpen. Het gevaar inziende van een Spaanse aanval op de stad werden in allerijl forten en verdedigings-

werken opgericht.

De vesting van Lillo waarvan de verdediging opgedragen werd aan de Statenbevelhebber Odet de la Noue van Telnghy voorzagen van geschut, en aan de linkeroever werd het fort van Liefkenshoek gebouwd. Het fort van Thoulouze en het fort van Oosterweel werden versterkt. Verder werden de Boereschans en de Boerineschans opgetrokken.

Al de forten die aan deze troebele oorlogsjaren hun ontstaan dankten, werden niet willekeurig gebouwd. De meesten werden volgens een gebastionneerd plan opgetrokken, op strategisch gunstige- en militair verantwoorde plaatsen, o. m. :

- a) aan de oevers van de stroom zelf, dit om het verkeer op de Schelde te kunnen controleren ;
- b) bij sluizen, om inundaties te veroorzaken of te voorkomen ;
- c) bij dijkbressen, om een vaarweg tussen rivier en geïnundeerde polder veilig te stellen of te belemmeren ;
- d) aan kunstwerken zoals brug, kanaal enz. om deze tegen vijandelijke aanvallen te beschermen ;
- e) op de dijken, daar deze tussen twee geïnundeerde gebieden dikwijls als aanvalswegen werden benut.

Als volgende maatregel gold het doorsteken der dijken langs de rechteroever van de Schelde bij het kasteel van Antwerpen met als gevolg de overstroming van de polder van Hoboken.

Deze polder viel, buiten de Borgerweert- en Melselepolder die op de linkeroever reeds vroeger onder water gezet werden, als eerste slachtoffer langs de rechter Scheldeoever.

Dan kwamen de dijken van de Rupel aan de beurt die heel de streek vanaf Ruisbroek, Willebroek, Blaasveld tot Heffen blank zetten.

b) De belegering van Antwerpen.

In 1584 vergrootten de oorlogsgebeurtenissen de reeks overstromingen.

De krijgspolitiek van Alexander Farnèse behelsde voornamelijk het terugwinnen van het land dat de Staatsen onder hun bevoegdheid hadden. De hoofdmacht van deze laatsten lag echter te Antwerpen dat buitengewoon strategisch gunstig gelegen was, dit door de nabijheid der polders in het noorden, die gehundeerd een natuurlijke hindernis konden vormen en alzo een specifieke bescherming aan Antwerpen bieden.

In juli 1584 richtte hij zijn hoofdkwartier op te Beveren en besloot Antwerpen aan te vallen. Een eerste vereiste hiervoor was de stad af te snijden van Holland en Zeeland en te beroven van de hieruit komende bevoorrading. Hiertoe staken zijn veldheren Mondragon en Mansfelt de Schelde over en trokken hun kamp op te Stabroek.

Waar de markies de Richebourg meer geluk had met de inname van het fort Liefkenshoek, moest Mondragon, na heel wat manschappen verloren te hebben, zich tevreden stellen met een omsingeling en belegering van de vesting Lillo.

Volgens F. Strada zou deze laatste, op bevel van de hertog van Alva nog, het fort van Lillo vóór 1573 opgetrokken hebben. (29)

Als onrechtstreeks bewijs wordt aangevoerd dat Mondragon zelf in 1584, sprekende over de bestorming van het fort, zou gezegd hebben dat hij bewust was van de sterkte van deze schans die hij zou aantasten "dewijl hij haar zelfs gebouwd hadt".

Dit zou hierop neerkomen dat de Spanjaarden dit bolwerk oprichtten en dat na hun vertrek uit de Nederlanden in 1577, de Antwerpenaren het herstelden en terug in een volkomen weerbare staat brachten.

In 1582 nam de hertog van Anjou, uit Zeeland naar Antwerpen reizende, in dit fort zijn intrek en verder kan men opmerken dat een schans in zeven haasten bij de belegering van Antwerpen opgetrokken, onmogelijk zo'n zwaar beleg van Mondragon kon doorstaan.

Vele geschiedschrijvers citeren echter dat het fort van Lillo in 1583 of 1584 door de Antwerpenaren werd gebouwd. Wat de juiste toedracht ook weze, er dient toegegeven dat velerlei bronnen reeds op een bestaan wijzen in 1580.

Volgens sommigen duidde Oranje op 8 juli 1579 de plaats aan waar het fort diende opgetrokken te worden. (30)

In oktober 1579 was het in volle constructie en zou in de zomer van 1580 klaar zijn gekomen.

"Opgetrokken" mag men nochtans niet in de letterlijke zin van het woord interpreteren. Het is immers mogelijk dat de eerste schans slechts uit verstevigde aarde bestond en dat Oranje slechts nadien de aanstoot gaf tot het bouwen van een degelijk militair bolwerk.

Lillo werd tevens door de benoeming van een bezoldigd superintendent door de magistratuur van Antwerpen, een Antwerps

fort, opgericht ter beveiliging van deze stad.

De oorzaak der mislukking van Mondragon tot inneming van de vesting is eveneens een graag gediscussieerd onderwerp.

Buiten alle polemieken om, kan met zekerheid aangenomen worden dat één der grote redenen, het enorm overstromingsgebied is geweest dat door de Hollanders en Antwerpenaren verwekt werd door de bij middel van de sluizen op 8/7/1584 onder water gezette polders.

Deze overstroming strekte zich uit enerzijds van noord naar zuid, vanaf de polder van Zandvliet tot de Kauwensteinse dijk, en anderzijds van oost naar west, vanaf de hoogten van Stabroek en Berendrecht tot aan de Schelde.

Zij vormde een uitstekende kunstmatige bescherming voor Lillo en vertraagde onomstotelijk de opmars en aanvalskracht van Mondragon's troepen, die zich verplicht zagen zich te Berenrecht en Zandvliet terug te trekken.

Tevens werden de sluizen opengezet van de Boereschans en Boerinneschans waardoor de polder van Oosterweel bij hoog water inundeerde. Deze maatregel werd genomen uitsluitend ter verdediging van de stad Antwerpen.

Volgens een "collegiale acte van de magistraat" zouden reeds in 1582 drie gaten in de Oosterweelse dijk gemaakt zijn, nl. het Spaanse gat, het Boerinnegat en het Boeregat, dit onder voorwendsel van algemene beveiliging. (31)

Nochtans werden, na de aanstelling van Marnix van Sint-Aldegonde tot burgemeester van Antwerpen in 1583, slechts de eerste preventieve maatregelen ter beveiliging van de stad genomen.

Verder raadde de Prins van Oranje in 1584 Marnix aan de Blauwgarendijk, noordwaarts Lillo, en de Kauwensteinse dijk door te steken, ten einde een kunstmatig overstromingsgebied te bekomen om te allen tijde een verbinding tussen Antwerpen en Holland te verzekeren.

Hierop reageerden de beenhouwers zo heftig, dit niet alleen wegens de schade die hieruit voor de landbouwers zou voortspruiten, doch tevens wegens de vrees voor een onvoldoende ravitaillering van de Antwerpse bevolking die aangewezen was op het vee dat uit deze streken betrokken werd, dat van dit voornemen toen afgezien werd. (32)

Het is dan ook twijfelachtig dat reeds in 1582 de polder van Oosterweel aan het water zou zijn prijs gegeven.

De vraag doet zich voor of aan de sommatie van de overheid wel degelijk gevolg gegeven werd ?

Farnèse wilde tot elke prijs de Scheldedoorvaart volledig afstoppen en hierdoor ook automatisch Lillo volkomen afsluiten.

Zijn eerste werk was het bouwen van twee forten ; St . -Marie op de linker- en St.-Filip op de rechteroever van de Schelde. Tussen deze twee forten werd vervolgens een vlottende brug gebouwd.

De plaats van deze brug was gunstig gekozen, daar enerzijds langs de linkeroever een ondiepte de Schelde introk en alzo de breedte van de stroom enigszins gereduceerd werd, en anderzijds de kronkeling in de Scheldeloop, hier een werkelijke hinder uitmaakte voor het manoeuvreren van zeilschepen.

Een staketsel langs beide oevers en daartussen 32 grote aaneengeschakelde schepen, vormden de brug.

Noordwaarts van deze brug werden nog opgericht : de schansen St. -Barbara (Oordam), ietwat meer landinwaarts St -Andrea (St. -Andries) en om de Blauwgarendijk te beschermen de redoutes Trinitatis.

Na de bezetting van de Kauwensteinse dijk werden hierop gebouwd : het fort St. -Kruis (Kruisschans of Santa Cruz) waarvan de eerste benaming "Mondragon" zou geweest zijn, dit naar de opdrachtgever, verder de schansen of redoutes : St. -Joris (de la Motte), Paalschans (Victoria), St. -Jacob (St. -Jago, St. -Jaak, of Santiago), en het Pekgat bij Stabroek.

Sommige historici situeren echter de St. -Jacobsschans naast de Kruisschans, alhoewel de meeste oude kaarten de eerste versie aannemen.

Al deze werken, zowel de bouw van de brug zelf, als wel de verschillende bastions vergden een ontzaglijke hoeveelheid materiaal dat uit Vlaanderen en zelfs uit Noord-Frankrijk afkomstig was.

Via de Schelde en het overstroomde gebied langs de linker-oever, veroorzaakt door dijkdoorsteken te Burcht en van de Uitgebrande- en Blokkerdijken, geraakten de schepen ter bestemming.

Door een aanval van T eligny, bevelhebber van de Staatsen, en het bouwen van een fort te Burcht werd deze vaarweg nochtans afgesneden en de bevoorrading van de brug in gevaar gebracht.

Hierop reageerde Farn ese door het laten graven van een vaart,

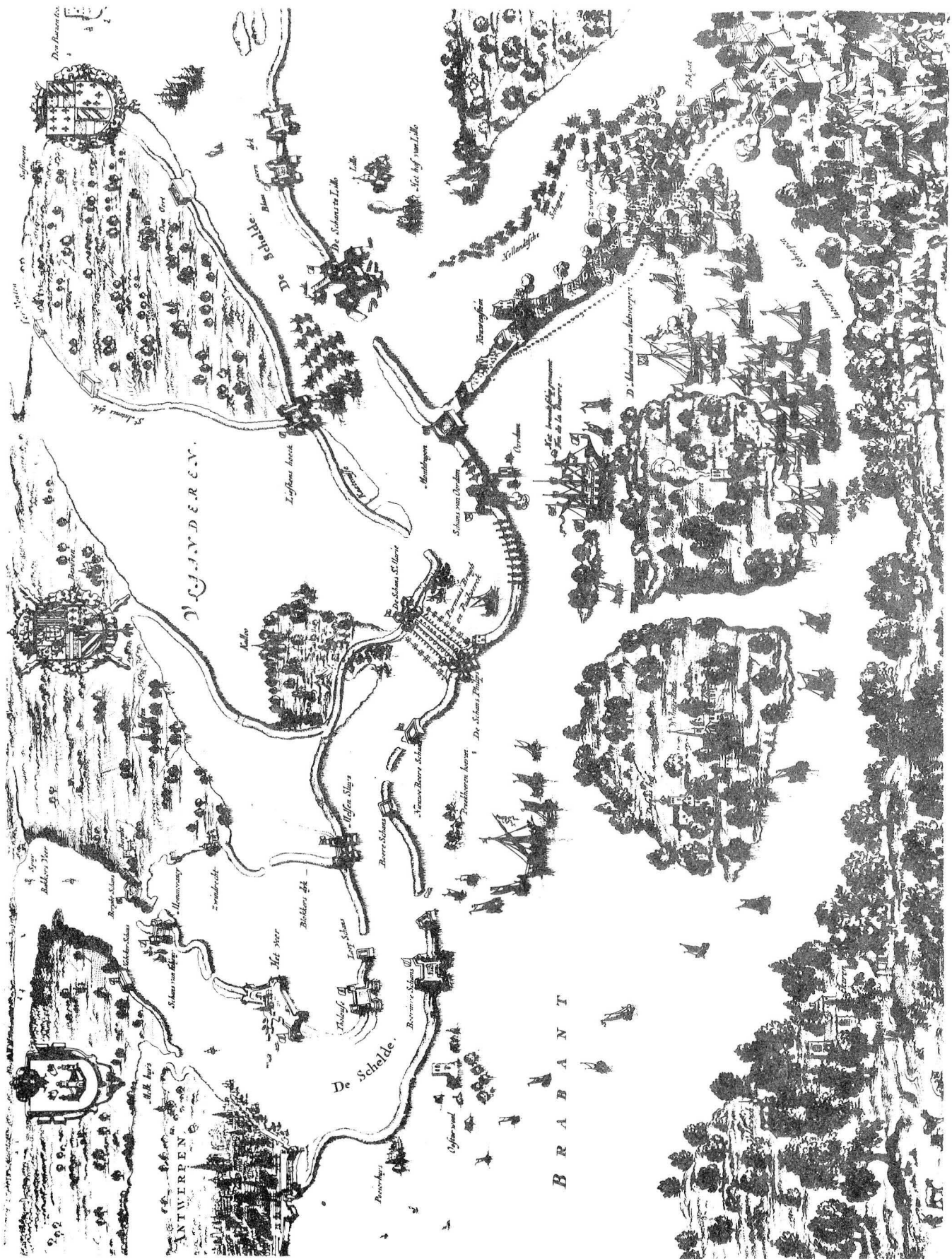

Fig. 1

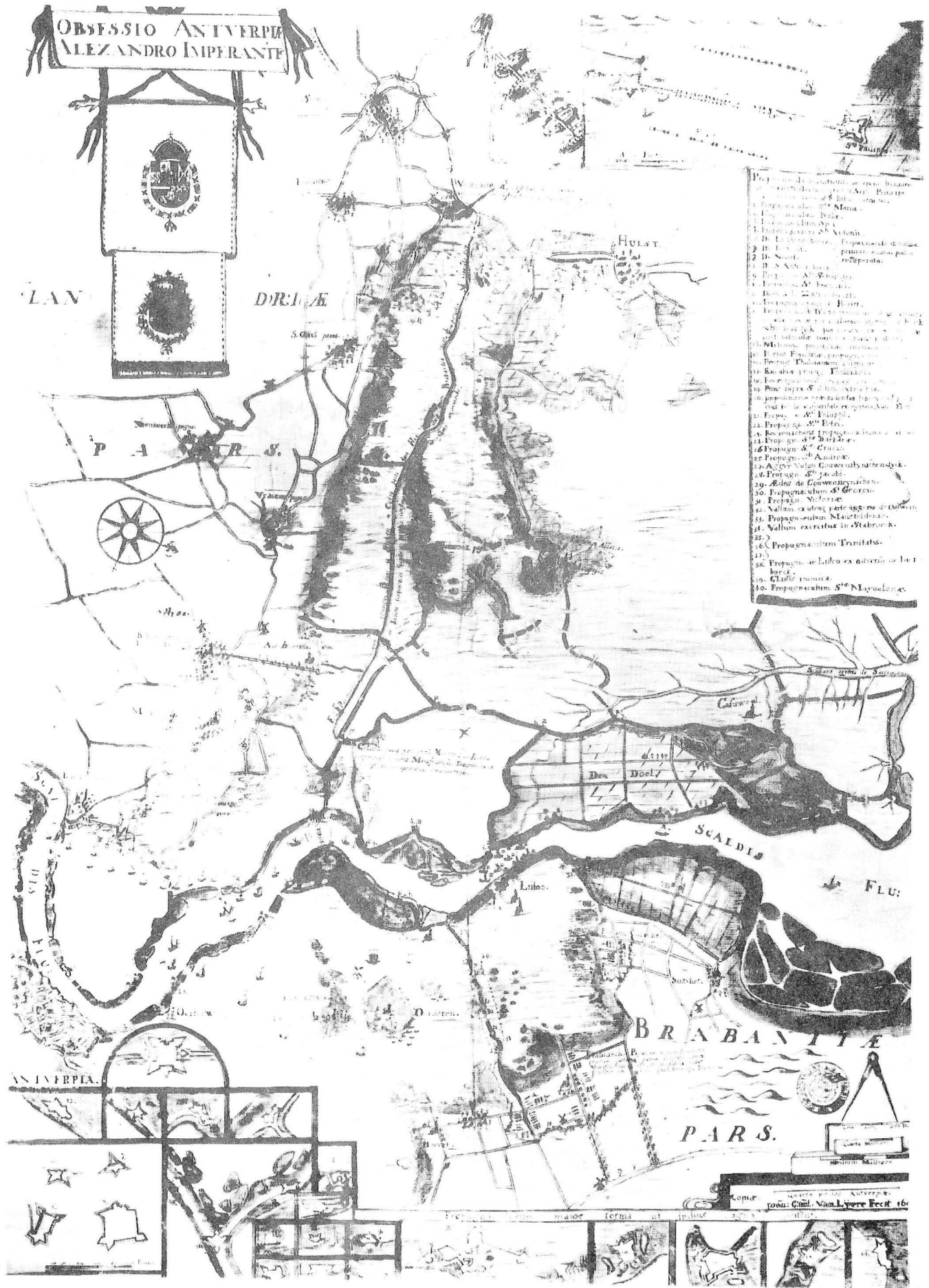

Fig 2

de Parmese vaart of het Parmakanaal genaamd, lopend noordwaarts Kallo en Beveren tot in de omgeving van Stekene met aansluiting op de Moervaart (arm van de Moer) naar Gent.

Het is bij de monding van dit kanaal in de Schelde dat hij het fort "De Parel" liet bouwen. In maart 1585 was de doorvaart op de stroom volledig geblokkeerd.

In april viel het fort Liefkenshoek, de redoutes van de Noord, Terventen, St. -Antonius en gans de Doelpolder in handen van de Hollanders, terwijl te Antwerpen op bevoorrading werd gewacht van een konvooi dat zich aan de noordzijde van de brug klaarhield.

Een Italiaans ingenieur Gianibelli (Genibelli of Giambelli) werd daarop door Marnix van St. -Aldegonde opdracht gegeven de brug te vernietigen, wat hij zou trachten te verwezenlijken bij middel van met kruit gevulde schuiten die, met de tij meegedreven tegen de brug zouden ontploffen. De poging mislukte echter en de schade was zeer gering en vlug hersteld.

Terugdenkend aan een reeds veel vroeger beraamd plan, besloot men uiteindelijk een poging te wagen om bij middel van lage schuiten de bevoorrading van Antwerpen te verzekeren via de overstroomde polders.

Hiervoor werden de Schelde- en binnendijken zuidwaarts de Kauwensteinse dijk op verschillende plaatsen doorgestoken.

Het inundatieterrein zich uitstrekkend over de polders van Zandvliet, Berendrecht, Lillo en Stabroek breidde zich verder uit over de polders van Oordam, Oorderen, Wilmarsdonk, Ettenhove, Muisbroek, Oosterweel en Ekeren.

Volgens een kaartje van Luyken (fig. 1), het beleg der stad Antwerpen voorstellend in de jaren 1584-1585 waren er drie

bressen in de Scheldedijk : twee respectievelijk ter hoogte van de Oosterweelse- en Wilmarsdonkpolder, nl. ten noorden van de Boerineschans en Boereschans, en één ten zuiden van de Nieuw Boereschans, somtijds St. -Petrus genaamd.

Bewaarde rekeningen over de herstelling van de Scheldedijk in de jaren 1589-1592 bevestigen door vermelding van het aanvoeren naar- of het opslagen bij deze plaatsen van zinkrijs, houtwerk en dergelijke, het bestaan van deze gaten. (33)

Benevens Luyken bevestigen Verbiest en later in 1691 Van Lyere in een copij van voornoemde, getiteld " Obsessio Antverpiae Alexandro Imperante" (fig. 2) deze dijkdoorbraken en duiden tevens de grote doorsteek bij Lillo aan.

Volgens al deze auteurs bleven alleen de hoogten van Wilmarsdonk en Oorderen boven het omliggende water uitsteken.

De overstroming werd in oostelijke richting begrensd door de hoogten van Berendrecht, Stabroek, Hoevenen en Ekeren.

De Oostenrijker Aitzinger, die vele jaren in de Nederlanden verbleef, en zijn befaamde "De Leone Belgico" uitgaf, beschrijft hierin in een kaartje hetgeen aan beide zijden van de Schelde in 1585 tijdens Farnèse's belegering van Antwerpen voorviel.

Buiten voornoemde bressen vermeldt hij nog het "Groot Gat" bij de Kruisschans (fig. 3). Hij situeert dit nochtans dicht bij het fort van Oordam dan bij genoemde schans.

Uit een rekening van penningmeester Merten Mermans aan aannemer Adriaan Gheens "om te vullen en te stoppen 8 gaten staande tussen de Oordamse schans en de Kruis-schans" (34), kan aangenomen worden dat hier alleszins een grote doorbraak tot stand kwam.

Een ander kaartje van Aitzinger (fig. 4) getiteld " Wie und wass gestalt die diecken vor Antorff durch gestochen, und mit vielen blochhusern so woll von dem Princen von Parma, als von der Statt Antorff besatz seindt". (anno 1585) toont ons tenslotte een vierde bres in de nabijheid van Antwerpen, ter hoogte van de huidige Royerssluis.

Het is deze doorsteek die de naam kreeg van Spaansgat, terwijl de overigen genoemd werden naar hun respectievelijk fort, nl. Boeregat en Boerinnegat.

In het uitgestrekt overstromingsgebied vormde de Kauwensteinse dijk de enige hinderpaal voor een doorvaart van Holland tot de grens van de stad Antwerpen.

De aanvallen van de Hollanders op 7 mei en 16 mei 1585, onder leiding van de graaf van Hohenlohe waren derhalve op dit doel gericht.

Volgens sommigen lag de concentratie van de aanval tussen de St. -Joris- en St. -Jacobsschansen, volgens anderen strekte zij zich verder uit, zelfs tot het fort Pekgat in de nabijheid van Stabroek.

Een werkelijk succes werd het alleszins niet voor de Hollanders en partijkiezende Antwerpenaren, daar ze de dijk slechts op drie plaatsen konden doorsteken waardoor amper een enkele schuit met levensmiddelen doorgeraakte.

Dat de bressen waarschijnlijk geslagen werden rond het fort St. Jacob kan blijken uit rekeningen voor het aanvoeren van houtwerk naar desbetreffende schans. (35)

De Paalschans die de hevigste aanval had afgeslagen kreeg achteraf de naam "Victoria" (overwinning).

Farnèse bleef meester van de dijk.

Verstoken van voorraden en van hun Hollandse bondgenoten, kapituleerde Antwerpen op 17/8/1585 en Farnèse deed er op 27 augustus zijn intrede.

Van al deze feiten zegt Torfs in zijn "Historische schets der watervloeden in België en Holland" slechts dat "oorlogsgebeurtenissen ettelijke moedwillige waterspanningen over uitgestrekte landerijen meebrachten zoals in 1584 over al de polders benoorden Antwerpen, van Merksem tot boven Lillo en in 1585 over de gehelen Bommelerwaerd". (36)

De "Corte Deductie nopende het gepasseerde ontrent de polders van Austruweel, Lillo ende Oorderen, 't sedert den Jaere 1585" beperkt zich tot :

" Desen dyck (loopende van Antwerpen , lanx Oorderen voor by Lillo tot Zantvliet) is door onze regeringhe doorghestecken op diversche plaetsen corts voor het voorschreve beleggh. Ende die wateren syn ghelooopen door de Dorpen van Lillo in 't gheheel, Stabroeck, Beirendrecht, Santvliet voor een deel, Austruweel, Wilmersdonck, ende Oorderen in 't gheheel, Eeckeren ende Mercxem ten deektot aen de Veste van Antwerpen.

Den Hertoch van Parma hadde in 't beleggh van Antwerpen vande Cruysschansse tot aen Stabroeck ghemaect eenen Dijck, die ghenoept wiert den Cauwenstijnsche Dijck, separerende

den Polder van Lillo met de Fort vande Cruysschanse, tot aen Stabroeck. Blijvende den Polder van Lillo geinundeert ende die van Austruweel, Wilmersdonck, ende Oorderen". (37)

Verder vindt men in de inleiding van het "Octrooi voor de Polders van Lillo, Stabroek, Zandvliet en Berendrecht dd. 13/5/1650" (38) een bondig relaas van de gebeurtenissen.

" Wij hebben ontfangen d'ootmoedige supplicatie vande Gemeyne Gelande vande verdroncken Polders van Lillo, Staebroek, Santvliet ende Beirendrecht, inhoudende hoe dat de selve Polders door 't bevel van de Hertogh van Parma in 't jaer vijftien-hondert vier- en tachtich waeren doorgesteken geweest ende met het zee-water bedeckt ten eynde om by dien middele onse Stadt van Antwerpen te reduceren onder onse gehoorsaemheyt de welcke alzoo doorgesteken ende overdeekt waeren gebleven, nyet tegenstaande aen de Supplianten tot verscheyde tyden hope wirde gegeven van tot de herdyckinghe der zelve te kunnen geraecken ".

5. De vloed van 1627.

Acht jaar nadat Willem van Oranje vermoord werd te Delft (10/7/1584) stierf Alexander Farnèse in de abdij van Sint Vaast te Atrecht (3/12/1592). Zijn opvolger, Aartshertog Ernst van Oostenrijk, overleed reeds kort nadien in 1595 en slechts op 6 mei 1598 bij het overlijden van Filips II van Spanje bekomen dezès dochter Isabella en zijn neef Aartshertog Albrecht, zoon van Maximiliaan II van Oostenrijk, wier huwelijk aanstaande was, de Nederlanden als een afzonderlijke staat.

Deze gift gebeurde onder zekere voorwaarden o. m. dat de Nederlanden bij gebrek aan descendenten (kinderen) terug bij de Spaanse kroon zouden komen, en meer nog dat de Noordelijke Staten terug bij de Zuidelijke zouden gevoegd worden.

Filips III volgde intussen zijn vader op.

In 1604 veroverde Ambrosio Spinola, bevelhebber van de Spaanse troepen, de stad Oostende.

Hierdoor werd opnieuw een uitweg gemaakt naar zee, die sedert 1585 verloren was gegaan.

Het "Twaalfjarig bestand" (1609-1621) gesloten tussen het reformistische Noorden en het Spaanse Zuiden bracht een korte adempauze in de zo aan oorlog rijk zijnde Nederlanden. Het einde van die toestand viel bijna samen met de dood van Filips III van Spanje en van Aartshertog Albrecht in 1621.

In 1627 wanneer onze gewesten opnieuw onder Spaans regime en onder het gezag van Filips IV waren gekomen, en wanneer na verspaansing van de regering in ons land de strijd tussen Noord en Zuid terug ontvlamd was, kwam een stormvloed in het Noorden de miserie nog vergroten.

In dit jaar zou volgens Torfs (39), Zandvliet door een hoge vloed geteisterd geweest zijn. Hij citeert nl. het volgende :
" een dergelijke ramp, schoon zo uitgebreid niet, bedreigde Santvliet in 1627, alswanneer aldaer over de honderd dorpingen door een opwater werden verrast en ellendig versmoord. "

In een "Cort verhael ende perfecte afbeeldinghe der ghelegentheydt van Santvliet mitsgaders het Fort op Hoogerwerf ende de nieu gemaecte Schansen daer omtrent " van Claes Jan

FIG 5

Visscher (1628) (40) vindt men hierover :

" vermits het Landt achter Zantvliet laghe
Waterighe ende onghebruyckelycke Weyden zijn/
die door het groot onweder ende hooge watervloet
omtrent den 9 December 1627 zijn onder ghelopen/
welcke vloeden mede hebben tenmeestendeele afghespoelt
het fort aent Stoofgat/ eenighe Spangiaerden verdroncken,
het Fort op Hoogherwerf als mede aende Blaugaeren
Dyck groote schade ghedaen/ oock den Dyck oft wech
na Berendrecht ende Stabroeck gheheel onbequaem ghe-
maect. . . . "

Een kaart uit de atlas van Guiljelmus Blaeuw dd. 1635
getiteld : "Tabula Castelli ad Sandflitam qua simul innun-
dati agri, alluviones fossae alvei quae Bergas ad Zomam
et Antverpium interjacent " doch de toestand vóór 1632
weergevend, toont ons de situatie rond dit tijdstip.

Alle polders van Antwerpen tot de Kauwensteinse dijk staan
droog. Noordwaarts hiervan zijn ze allen geïnundeerd. (fig. 5)

6. De dijkdoorbraak van 1632.

Na het herstel der dijken van de polder van Oorderen,
Wilmarndonk en Oosterweel, zouden deze door nieuwe oor-
logsgebeurtenissen weer erg te lijden hebben.

In 1632, terwijl Frederik Hendrik, Prins van Oranje, zich
meester maakte van verschillende plaatsen aan de Maas,
kwam Willem van Nassau met zijn leger naar Antwerpen
afgezakt. Bij een zware aanval op de Kauwensteinse dijk ge-
lukte hij erin deze te overheersen en maakte van die gelegen-
heid gebruik om de dijk door te steken waardoor de polders

van Oorderen, Oordam, Wilmarsdonk en Oorsterweel terug onder water liepen.

In de "Corte Deductie nopende het gepasseerde ontrent de Polders van Austruweel, Lillo ende Oorderen, 't sedert den jaere 1585" (41) vinden wij hierover :

" Soo heeft den Heere Prince van Oragnien vermeestert ende doorghesteken den Cauwenstijnschen Dijck met dien van Austruweel, Oorderen ende Wilmersdonck.

Ende de Zee-wateren hebben weder ghevloeyt door de voorghemelde Dorpen tot aen de Vesten der Stadt Antwerpen".

Joan Blaeu van zijn kant zegt in 1664 (42) :

" ... In 't jaer 1632 heeft Graef Willem van Nassau de Kruysen St. -Jacobsschansen veroverd, en den Cauwesteynschen dijck door gesteken, waer mede Austruweel, Wilmersdonck en Oorderen onder het water staen, welck tot aen de muren van de stad Antwerpen vloeyt "

Een drukwerk van 1738 "Reflexien voor de Geinterresseerde der Polders van Lillo cum annexis tot bewijs dat hun versoek om eene voordere Prolongatie van Octroy, bestaat in eene Rechtmaetigheyt ende justitie distributief" (43) neemt deze inundatie als voorbeeld om de behoeftige polders op het niet denkbeeldig gevaar te wijzen voor een gelijkaardige situatie in de toekomst.

" Geconsidereert dat de achter-gelegene Polders, daer zij het Frontier ende Bolwerk van zijn, niet in staet en zijn, de onkosten te kunnen dragen om hun voor inundatie ofte doorbraecke te bevrijden.

Vervolgens de Zee-waeteren souden komen tot aen ende voorbij de Stadt Antwerpen gelyck die in den Jaere 1632, geweest hebben, wanneer den Dyck aen de Cruysshans was door-

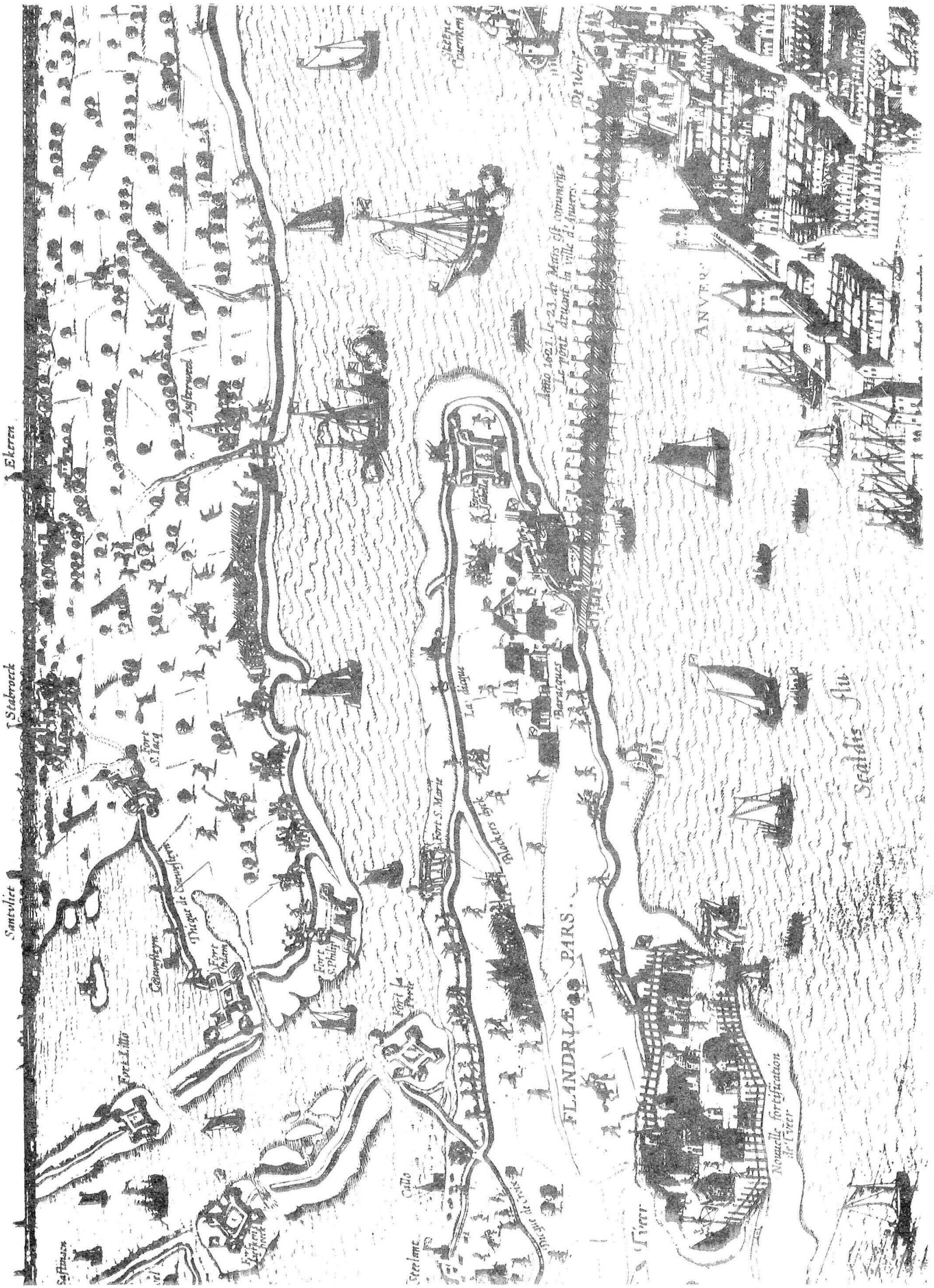

FIG. 7

Fig. 8

gesteken ten tijde als de Polder der Supplianten noch met de Zee-waeteren gemeyn lagh . "

Een kaart van Abraham Verhoeven (fig. 6) getiteld :

" Afbeeldinghe van Santvliet, noch hoe den vijandt is ghecommen voor de Cruysshansse ende is te Lande ghesedt in Brabant teghen over de Perle Schanse, heeft het Melckhuys in ghenomen ende hem daer beschanst - den 7 junii 1632", geeft een beeld weer vóór de nieuwe overstroming. De polders van Oorderen en Wilmarsdonk staan nog droog.

Een ander kaartje van een onbekend auteur, waarschijnlijk getekend tussen 1621 en 1632 (fig. 7) vermeldt dezelfde situatie. De polders ten noorden van de Kauwensteinse dijk zijn nog drijvend, deze ten zuiden staan droog.

Daartegenover zien wij op de kaart van Verbist (fig. 8) getiteld "Nieuwe Caert vande ghelegentheyte vande Oost en Wester Schelde, vertoonende oock de verdroncken overwaterde Lande nieu aengewassen Schoren en de Kreeke oft killen en door de selve tussche Bergen en Antwerpen, soo het nu is, 1638", het nieuw geschapen overstromingsgebied zich uitstrekkend vanaf de Kauwensteinse dijk tot aan de grens van Antwerpen, ten oosten begrensd door een grillige lijn lopend vanaf Stabroek over Hoevenen, Ekeren tot Merksem.

Joan Jansonius (fig. 9) in 1653 zal met zijn kaart "Tabula Castelli ad Sandflitam, qua simul inundati agri, alluviones, fossae, alvei, quae Bergas ad Zomam et Antverpium interjacent ", een zelfde toestand aantonen.

7. De stormvloed van 1682.

Na het sluiten van het verdrag van Munster in 1648, dat een einde gesteld had aan de 30 jarige godsdienstoorlog en aan de

80 jarige oorlog tussen Noord en Zuid, waardoor de jure, de republiek der Verenigde Nederlanden door Spanje werd erkend, was de strijd geenszins gestreden.

De Noordelijke Nederlanden kwamen er zegevierend uit te voorschijn, doch de Zuidelijke Nederlanden waren het kind van de rekening geworden. Belangrijke gebiedsafstanden en het gesloten blijven van de Schelde waren werkelijk geen winstpunten.

Door allerlei politieke intriges kon Frankrijk een aanzienlijke gebiedsuitbreiding bekomen en zelfs aanspraak maken op een deel van de Spaanse erfenislanden. Hun eisen kracht bijzettend vielen zij met een aanzienlijk leger ons land binnen en overrompelden vele Vlaamse steden. Dit was het begin van de Frans-Hollandse oorlog.

Toen het oorlogstoneel een Europees aspect begon te krijgen kwam einde januari 1682 een hevige storm met erge noordwestenwinden de oevers van de Schelde nogmaals teisteren.

De dijken bij Kallo begaven en langs de rechteroever liep het laag gelegen gedeelte van de stad Antwerpen onder water.

Uit de beschrijving van deze vloed door Oudenhoven, aangehaald door Tobias Gutberleth, nemen wij het volgende over :
" Bij Antwerpen braken de nieuwe en oude Doel, Callo, Melze, Melispolder, Kruidbeke, Basel, Hoboock, Rijsbroek, Boom en Niel in, waer door veel menschen verdroncken, en tot Antwerpen quamen aendrijven... Tot Antwerpen liep het water mede in de L. Vrouwe Kercke, en deed veel Sarcken 4 à 5 voet diep instorten ". (44)

Dan braken de dijken van de polders van Oosterweel en Oorderen op verscheidene plaatsen door om vervolgens met

kracht door de bressen in de dijken, die reeds in 1632 verwekt waren en via kreken en geulen verder het land in te dringen.

" Lesdits Dignes s'estant conservées avecq de frais excessifs contre les eaux de la mer jusques à ce que le vingtsixième de Janvier dernier par une tempeste effroyable la Digue d'Oorderen auroit esté rompue et percée en plusieurs endroits et celle d'Austruweel auroit esté tellement abattue qu'une grande partie d'icelle auroit esté rompue. . . ." (Octrooi van 27 maart 1682). (45)

Buiten Kummer (46) die hogeraangehaalde feiten uitvoerig beschrijft zegt Ermerins (47) hierover het volgende :

" De geweldige storm en hooge vloed die den 26 January 1682 zoo veel rampen aan Holland, Zeeland, Vlaanderen en Brabant toebragt, deed hier ook de dijken der Lillosche Polders, benevens die van Oorderen, Ettenhoven, Muysbroeck, Eeckeren en Wilmersdonk bezwijken. "

De "Corte Deductie" (48) vermeldt :

" Soo is daer van het eerste effect gheweest anno 1682 als wanneer die eerste Octroyen vanden Polder van Austruweel, ende Lillo noch waeren loopende. Den Polder van Lillo is doorgebrocken in diverse plaetsen. Die van Austruweel overgelopen op verscheyde canten, ende de Dijcken ghestelt in eenen miserabelen staet. "

De in die tijd verschijnende "loopende nieuwe maren tot Utrecht gedrukt" geeft volgende versie :

" Van Antwerpen heeft men adwijs, dat de Wateren soo hoogh geresen zijn, datse omtrent 9 a 10 voet boven de Werven hebben gestaen, soo dat alle Dijcken, Dammen en Polders, van wat naem die zijn, onder zijn gelopen, en Menschen en Vee in grootte meenighte verdroncken; de Contrescharpen van Lillo waren al wech gespoelt, en de Stadt vol waters; de Wallen

begonden al te vallen, en d'arme menschen noch overgebleven, onthielden haer op de Daecken van de Huysen, in vrese om door de minste Vloet geinondeert te worden, staende alle het land tot 't hooge toe onder." (49)

Het zou tot na de vrede van Utrecht duren eer de Antwerpse Noorderpolders al deze waterrellende te boven kwamen.

Bij dit verdrag gesloten op 13 april 1713 werd Lodewijk XIV verplicht al het veroverde grondgebied te ontruimen.

De Zuidelijke Nederlanden werden toegewezen aan Karel VI, terwijl de Nederlandse Republiek als veiligheidsbarrière tegen Frankrijk in sommige steden en vestingen een garnizoen mocht legeren.

De Schelde bleef nochtans gesloten.

Het Spaanse, het Engels-Bataafse en het Franse stelsel hadden afgedaan. Het Oostenrijks-Habsburgsbewind kon de heropbouw aanvatten.

II. HERINDIJKINGEN.

1. Na de hoge vloed van de 16e eeuw.

Over de herindijkingswerken na de natuurlijke overstromingen van 1530 - 1532 - 1551 en 1570 zijn weinig exacte gegevens beschikbaar. Wanneer juist de herstellingen plaats vonden en de werken beëindigd werden is niet met zekerheid te bepalen.

Handelend over de storm van 5/11/1530, spreekt Kummer wel van een autorisatie toegestaan door Keizer Karel op 23 mei 1531 tot herindijking (50), doch deze houdt verband met de polder van Saaftinge en niet met de polders langs de rechteroever der Schelde gelegen.

Deze autorisatie zou slaan op het "placcaet" dd. 23 mei 1531 " inhoudende diversche poincten ende articlen aengaende de bedijckene ende recouvrerende van den polders ende andere gronden van erfven bij den hooghen vloed verdroncken ende gheinundeerd ", gedecreteerd voor de polders in Vlaanderen.

Een gelijkaardig geval hebben wij voor de vloed van 1551. Aangezien hier een voorbehoud dient gemaakt te worden zowel voor de juiste datum van het gebeuren, als wel voor de plaats van de feiten zelf, is het begrijpelijk dat, wat de herindijking van het overstroomde gebied aangaat, er weinig positiefs te vinden valt.

Kummer zegt zelf, handelend over de Borgerweertpolder liggend in de Scheldebocht op de linkeroever :

" nous ignorons l'époque du réendiguement de ces polders. "(51)

De doorbraken van de dijken bij Kallo en de overstromingen van de Oosterweelse-, Wilmarsdonkse- en Oorderse polders in het jaar 1570 tengevolge van de Allerheiligenvloed, gaan evenmin gepaard met gegevens van dichting van bressen of

ander herstel.

2. Na de kunstmatige inundaties.

Het onoverzichtelijk overstromingsgebied, vanaf de Nederlandse grens tot de wallen van Antwerpen, veroorzaakt door het openzetten der sluizen en het doorsteken der dijken, was een bron van bekommernis voor de inwoners van deze streken.

Na de inname van Antwerpen door Alexander Farnèse richtten de ingezetenen van de geïnundeerde polders vanaf Antwerpen tot aan de Kauwensteinse dijk een verzoekschrift aan de magistraat van Antwerpen tot herindijking.

De Kauwensteinse dijk die na de aanvallen van de Hollanders op 7- en 16 mei 1585 op drie plaatsen doorgestoken werd, was intussentijd hersteld en vormde een soort waterweg doorheen het overstroomde gebied, gelijktijdig de polders van Zandvliet, Berendrecht en Lillo afzonderend van deze van Oordam, Oorderen, Wilmarsdonk en Oosterweel.

Een inzakking die zich voordeed op de plaats der doorbraken in de Oosterweelse dijk en de vrees dat de drie bestaande bressen zich tot één grote opening zouden uitbreiden, was de oorzaak van het :

" Octroy donné par le Roy nostre Seigneur pour restouper les trous faits aux dicques d'Austruele et autres marescages et terres circonvoisines ult. January 1587", (52) gegeven door Filips II op aanraden van de hertog van Parma, en na het opgesteld rapport van Frederik de Granvelle en Gregorio del Plano, superintendent en algemeen dijkgraaf van de dijkagies van Brabant en Vlaanderen. De angst voor het hierdoor ontstaan van een eventuele loopwijziging van de

Schelde was zelfs zo groot dat het Octrooi hiervan melding maakt :

" il faisoit grandement a craindre que la Reviere d'escault pourroit perdre son Cours accoustume et se Divertir aillieurs au préjudice irreparable de nous, de nostre dicte Ville d'Anvers et de tout le Pays de Brabant, de tant que par icelle diversion se perdrait la navigation et consecutivement aussi la Meilleure partie du traficque de la dicte Ville a la Ruine et desolation evidente d'Icelle, et de toutes les villes circonvoisines, qui se servent du benefice et commodité de la dicte Riviere. . . . "

In vroeger reeds aangehaalde "Corte Deductie" (53) dd. 1709 lezen wij :

"Siende den selven Hertoch dat de Reviere de Schelde groot perijckel liep van te veranderen van Cours, ende soeckende te conserveren den Cauwenstijnschen Dyck. Heeft alles ghe-daen het ghene moghelijk was, om de Reviere te conserveren in haeren ouden cours, ende daer benefens den voorschreven Dijck.

Waer op gemaect waeren eenighe Forten tot aen de Cruys-schance, die toen ter tijdt was aen sijne Majesteyt.

Den selven Hertoch heeft daer tõe ghecontribueert eenige hondert duysent Guldens, ende de Ghelande hebben mede ghedijckt onder een Octroy van vollen vrijdom van alle Landts lasten, soo Reel als Personeel voor den tijdt van seven als doen toecomende Jaeren. . . . "

De herindijkingswerken zijn dus heel waarschijnlijk dit zelfde jaar nog begonnen, en zouden volgens de verdere tekst dit zelfde jaar nog beëindigd zijn :

" Oversulcx is den Dyck ghestelt in staet anno 1587, van Antwerpen voorbij Austruweel, Oorderen ende Wilmersdonck tot aen de Cruys-schance. Desen dyck heeft alsoo blijven staen tot den Jaere 1632 "

Nochtans werd in het jaar 1592 een nieuw octrooi vergund door Filips II nl. het "Octroy ons ghenadich Heeren des Coninckx verleent op 't faict ende directie vander Dijckagie van Austruweele ende andere bij-ligghende gheinondeerde Polders, mitsgaders den Couwensteynschen Dijck ende 't ghene daer van dependeert den een en twintighste Mei 1592 ". (54)

Het verlengde dit van 1587 met 7 jaren en bepaalde ondermeer dat de bevloude landen vrij en ontlast zouden zijn en blijven van allerhande taksen, belastingen en andere oorlogslasten of dergelijke. De inleiding ervan geeft ons echter het vermoeden dat de drooglegging van de betrokken polders slechts plaats had in het jaar van het verschijnen van dit octrooi. Sprekend over het uitgebracht advies ondermeer van Gregorio del Plano vermeldt het " ende geleth op alle 't gene diesser gepasseert ende genegocieerd is geweest op 't feyt vande Reparatie vande Dijckagie der supplianten, ende besonder vanden Dijck van Couwesteyn, den welcken van noode is bij Provisie ende met advys vanden voorsz. : superintendent onderhouden te worden bij de ghe-erffde vanden Landen die door 't maecken van dien ghepreserveert zijn. . . . "

Nog bewaarde rekeningen voor levering van materialen en voor het werk aan de Kauwensteinse dijk lopend over de periode 1587-1591 bevestigen dat de herindijking eind 1591 als definitief mag beschouwd worden. (55)

Een ander octrooi van 5 februari 1601 (56) uitgaande van de Aartshertogen Albrecht en Isabella liet toe dat de taksen op het bier verhoogd mochten worden mits zij besteed werden voor het onderhoud van de "dijkage ". Uit dit octrooi blijkt

duidelijk dat de polders op die datum zich terug in een normale staat bevonden. Telkens wordt het woord " bevrijd " gebruikt :

" wij hebben ontfanghen de ootmoedighe Supplicatie van de Ghecommitteerde totter Dijckagie van Austerweel, Wilmersdonck, Oorderen ende andere byligghende plaetsen met den Cauwestijnschen Dijck bevrijdt "

Hieruit kan men afleiden dat negen jaar na de herindijking, de betrokken poldergemeenschap nog steeds gebukt liep onder de financiële lasten, enerzijds te wijten aan de talrijke uitgaven die ze zich voor de indijkingswerken getroost hadden, en anderzijds wegens de mindere opbrengst van hun gronden door een niet volledige cultivering.

Voor wat het dichten van de Scheldedijk aangaat vinden wij nochtans een juiste datum terug in een nog bewaarde rekening van wijlen Merten Meermans, penningmeester van de herindijking van Oosterweel e. a. bijliggende "bevloeiide" landen nl. gesloten 19/12/1591. (57)

Deze toestand bleef bestaan tot in 1632 wanneer graaf Willem bij een aanval op de Kauwensteinse dijk deze op verschillende plaatsen wist door te steken, waardoor de polders van Oordam, Oorderen, Wilmarsdonk en Oosterweel opnieuw inundeerden .

Bij octrooi van 2 maart 1638 (58) werd toelating gegeven door de kardinaal-infant Ferdinand, gouverneur van de Spaanse Nederlanden tot oprichting van de Ferdinandusdijk. Deze binnendijk lopend van de Schelde tot het hoger gelegen Merksem, beschermde Antwerpen tegen het water afkomstig van de noordelijk gelegen blank staande polders

en was tevens een strategisch verweermiddel tegen de Hollandse aanvallen.

Het "Octroy bij den Coninck, ghegunt ende gheoctroyeert aende gheinundeerde Polders van Austruweel, Wilmersdonck, Oorderen, Eeckeren, Mercxem ende Steen-borgher-Weert op den 20 Februarij 1649" (59), verleende aan de inwoners van deze polders de toelating tot herindijking, dit zoals het octrooi zegt omdat sinds 1632 deze polders gefnundeerd waren, de oude dijken inmiddels waren afgespoeld en sommige plaatsen door de grote diepte van de grondgaten onbedijkbaar waren gebleven :

"... maer hadden oock daer uyt de Staeten vande gheunieerde Provincien, occasie ghenomen om in 't jaer daer naer duysent Sesse hondert twee-en-dertich, den Couwensteyschen Dijck ende den Schelde Dijck door te steken, ende de voorschreve Polders te doen verdrincken, 't sedert welcken tijdt de selve tot nu toe waren verdroncken ghebleven ; onder-tusschen de oude Dijcken alomme af ghespoelt, ende gheheelijck bedorven, midtsgaeders een groot deel vande Landen tot noch toe onbedijck-baer ghemaect, midts de groote Diepte vande Grond-gaten, soo ghesteken oock als ghevallen inde voorschreven Dijcken "

Een reden te meer om tot herindijking te besluiten was het in het gedrang komen van de bevaarbaarheid der Schelde. Uit een onderzoek was namelijk gebleken dat door de inundatie, grote zandbanken in de Schelde waren ontstaan en dit voornamelijk in de nabijheid van het fort De Parel :

".... dat met de voorschreven her-dijckinge sekerlyck ghecontinueert ende verbeterd soude worden den cours vande Riviere de Schelde, den welcken andersints in veele plaetsen soude beleth, ja elders ghediverteert, ende de voorschreve Riviere innavigabel ghemaect worden, ghelyck by experentie

alreede hadde begost te blijcken, met sekere groote Stant-plaete, die inde selve Riviere ontrent het Fort de Peerle, sedert eenighe jaeren herwaerts door inundatie der voorschreve Polders, was ghevallen, ende de welcke gheschapen soude wesen; metter tijdt de gheheele breedte, vande Reviere te occuperen, soo wanneer de voorschreve Polders, niet ghedijckt ende den tocht van 't waeter, daer uyt ghehouden, ende inde Schelde ghebrocht en wierde ''.

Ongetwijfeld lag het octrooi van 1649 aan de basis van de aanleg van de binnendijk transversaal lopend vanaf de Scheldedijk ter hoogte van het fort St. -Filip over Wilmarsdonk naar de hoogte van Ekeren. (Wilmarsdonkse- en Ekerse dijk).

Volgens een kaart van Carolus Allard (einde 17e eeuw) getiteld '' S. R. I. Antverpiae Marchonatus et Dominium Mechliniae cum orientalioribus Flandriae et Brabantiae hisce consequentibus Terminis'' was de bouw ervan hetzelfde jaar voltrokken.

De polders benoorden de Kauwensteinse dijk waren sinds 1584 geïnundeerd en bij de stormvloed in december 1627 erg gehavend.

Na een eerste octrooi in 1614 dat door de vijandelijkheden niet uitgevoerd werd, bekwamen de ''gelanden'' op 13 mei 1650 bij het ''Octroy voor de Polders van Lillo, Staebroeck, Santvliet ende Beirendrecht '' (59a) de toelating tot herindijking mits de verplichting de herstelde dijken goed te onderhouden.

Intussen was de Wilmarsdonkse dijk op twee plaatsen opnieuw doorgebroken waardoor de polder van Oosterweel terug blank kwam staan. Nochtans volgens een ''Ampliation d'Octroy pour la Dicquage d'Austruweel et aultres Poldres enclavées du Xiiij juillet 1651'' (60) waarin schikkingen getroffen wer-

den voor het onderhoud der herstellde dijken, kan men enigszins afleiden dat rond dit tijdstip het werk voleind of alleszins ver gevorderd was.

De "Corte Deductie nopende het gepasseerde ontrent de Polders van Austruweel, Lillo ende Oorderen 't sedert den Jaere 1585" steunt deze bewering met de aanhaling " De Polderlanden van Austruweel ende Wilmersdonck sijnde gheinundeert geweest van 1632 tot den Jaere 1651" en verder "Ende die van Lillo t' sedert 1580 tot 1651..." en nog "Den Dyck van Lillo is geluckelijck voltrocken met seer groote oncosten, Den Dyck van Austruweel oock voltrocken sijnde naer excessive oncosten .." (61)

Meer zekerheid geeft ons het feit dat tussen 15 en 30 december 1651 het werkvolk en de vletters die de dijken hersteld hadden, afgedankt werden. (62) Verder vermelden kaart- en landboeken van 1679 deze datum als beëindiging van het herindijkingswerk (63).

Tenslotte nemen de "Reflexions pour les Adhérités et Intereszez des Poldres de Lillo, Staebroeck, Santvliet et Beirendrecht au sujet de la prolongation de leurs primitifs Octrois " (64) alle twijfel weg :

"... Il conste aussi que les Poldres des Suppliants ayant esté redicquéz en l'an 1651, après 67 années d'Inondation sa Majesté fut également servic de la favoriser d'un ample Octroy...."

en verder :

"... Faisant reflexion que des Poldres des Suppliants furent inondez depuis l'An 1584 jusqu'en l'An 1651"

Na dit laatste octrooi mag aangenomen worden dat de toestand van de polders in zekere mate gestabiliseerd was.

De herindijkingswerken werden uitgevoerd vanaf de stad Antwerpen tot aan het fort St. -Filips en ongeveer vandaar over Wilmarsdonk tot aan Ekeren (Wilmarsdonkse- en Ekerse-dijk), verder van Stabroek tot aan de Kruisschans ('s Hertogen-of Kauwensteinse dijk) en vandaar langs Lillo en fort Frederik Hendrik om aan te sluiten met de Noordlandpolder ten noorden van Berendrecht en Zandvliet.

Nochtans valt op te merken dat enerzijds een bewaard gebleven autorisatie van 11/11/1661, nl. de "toestemming van de Raad van State van de Verenigde Nederlanden aan de verdronken landen van Hoevenen, Oorderen en Wilmarsdonk om met hun dijkage te mogen voortgaan" (65), en anderzijds de aanstelling op 20/3/1662 van ir. David Bollaert door dezelfde Raad om toezicht uit te oefenen op de herdijking van de polders van Oosterweel, Wilmarsdonk, Ekeren en Hoevenen (66) op een niet volledige herindijking wijzen.

Wegens de soms moeilijk te omschrijven configuratie en jurisdictie van bepaalde polders is het in feite niet uit te maken of deze documenten uitsluitend de polders van Oorderen en Oordam betreffen die drijvend bleven, ofwel andere aanliggende polders.

Alleszins duidt een kaart van P. Verbist naar metingen van Cornelis Henselmans en Bollaert dd. 1661 (fig. 12) duidelijk aan dat buiten de polder van Oorderen eveneens een gedeelte van de polders van Ettenhoven en Muisbroek, waar de inundatie zich tot de achterliggende hogere gronden uitstreckte, nog drijvend was.

De droogmaking zou in het jaar daarop, nl. in 1662 gebeurd zijn.

De "Corte Deductie" zegt in verband met de polder van Oorderen". . . . Den selven is inghedijckt anno 1662, niet in

't gheheel, maer ten deele. . . . "

Hiermede werden ongetwijfeld de polders van Muisbroek en Ettenhoven bedoeld daar verder gezegd wordt :

" Het grootste deel van Oorderen bleeff open ende bedeckt van de Zeewateren" en "Het meeste paert van Oorderen 't sedert de inbreucke vanden Jaere 1632 noch zijnde gebleven ghemeyn met de Zee-wateren " (67)

3. Na de stormvloed van 1682.

Na de stormvloed van 26 januari 1682 die de dijken van Oorderen en Oosterweel deed doorbreken en gedeeltelijk deze polders en die van Ettenhoven, Muisbroek, Wilmarsdonk en Ekeren teisterde, werd op 27 maart 1682 (68) een nieuw octrooi verleend.

Het verlengde de octrooien van 1649 en 1651, respectievelijk voor de polders van Oosterweel, Ekeren, Wilmarsdonk, Merksem en Steenborgerweert voor een termijn van 8 jaar, en voor de polder van Oorderen met 12 jaar.

Dit octrooi weer uitgegeven uit angst voor een zekere wijziging in de loop der Schelde was ook bedoeld als aanmoediging voor het onderhoud van de gronden, wat doet veronderstellen dat de herindijkingen zeer vroegtijdig en waarschijnlijk nog hetzelfde jaar of ten laatste bij het begin van 1683 beëindigd zullen geweest zijn, te meer indien men rekening houdt met de voorrang die men aan dit werk voorbeheld :

" la mesme Digue estant endommagée en divers endroits, les Suppliants employans encor tous leurs debvoirs pour la conserver, la quelle ce non obstant seroit en evident peril de succomber à la première tempeste si l'on ne continueroit

audit ouvrage de jour & de nuit sans aucun relache, n'espargnans ni travail, ni depens, mesme dans une saison dans la quelle il est quasi impossible de faire quelque ouvrage solide ".

De polders van Oorderen en Oordam bleven echter drijvend en dit zou nog 40 jaren duren.

Verscheidene octrooien werden nog verlengd o. m. op 7/3/1683, 17/12/1683, 26/1/1693, 8/2/1693, 27/4/1693, 6/5/1695, 31/1/1696 en 30/1/1698 (69) doch het zou nog tot in het begin der 18e eeuw aanslepen eer het "Octroy ou Permission de Sa Majesté Impériale & Catholique pour le rediquage d'Oorderen, Wilmersdonck & Ordam " (70) dd. 10/2/1722 verleend werd. Het was een gevolg op het rekwest ingediend door de geïnteresseerden van de nog overstroomde polders, over de onmogelijkheid van indijking wegens de grote diepte van de kreken veroorzaakt door de permanente grote stroomsnelheid in het Kruisschansgat en de hierdoor veroorzaakte vernietiging der omliggende dijken :

" mais comme les terres des Remonstrants seroient restées inondées et leurs vielles Dignes de tous costéz dépoillées et entièrement gâtées, sans que jusques a present elles ayent pu estrée refaites ny rediquées a cause de la grande profondeur des Creques, causez par l'ecoulement continuel des Eaux au Cruysschansgat, des tous les Poldres d'Austruweel, Oorderen et Eeckeren jusques à leur Rediquage en l'an mille six cents soixante deux, la quelle profondeur seroit tellement augmenté que les dites Dignes seroient entierement destruites, que d'ailleurs elles couteront aux Remonstrants des sommes tres considérables. . . . "

Voormeld octrooi gaf toelating tot het bouwen van een nieuwe dijk beginnend aan de hoek van de dijk grenzend aan het fort St. - Filip tot aan het Schapegat en van daaruit in rechte lijn

tot aan de Kruisschans.

Het werk werd voltooid in een kort tijdsbestek nl. op 31/7/1722.

Het "Decreet bij den Keyser ende den Koninck in sijnen souvereynen Raede van Brabant verleent aende Ingelanden vande nieuwe Dijkagie van Oorderen, Wilmersdonck en Ordam op 2 meert 1723" (71), betrekking hebbend op het staven met bewijsmateriaal van het rechtmatig bezit van iedere poldereigenaar, vermeldt duidelijk de korte duurtijd van de herindijking.

Handelend over het octrooi van 1722 citeert het woordelijk "Innehoudende, hoe dat wy gedient waeren geweest van aen hun te verleenen Octroy om den voorschreven Polder alnoch gemeyn liggende met de Zee-waeteren, met het alsdan aenstaende saisoen Inne te dycken, ende de voorschreve verdroncke Landen te brengen tot culture...."

Op 31 juli 1722 werd door de "Generale Vercavelinghe van alle ende jegelijkcke de Landen gevallen ende gelegen inden nieuwen Polder ende Dyckagie van Oorderen, Wilmersdonck ende Ordam Inngedyckt ende gesloten op den 31 juli 1722", (72) tot een algemene verkaveling besloten.

Deze akte bepaalt ontegensprekelijk de juiste duurtijd van het onder-water-staan van de polders van Oorderen en Oordam, daar waar gezegd wordt :

".... Inden eersten alsoo het onmogelijk is geoordeelt, dat de Landen sonder Cavelinge souden kunnen uytgevonden worden, ter oorsaecke dat met de Zeewateren over de 90 Jaeren gemeyn ende geinondeert hebben geweest...."

Deze verkavelingsakte werd gevolgd door het "Decreet van syne Keyserlycke ende Conincklyke Majesteyt Gheobtineert op de voorenstaende Generale Vercavelinghe den 20 Mey 1723". (73)

Op 31 augustus 1724 werd door de "Smalcavelinghen tusschen de Respective Ingelanden vanden voorschreven Polder ende Dyckagie van Oorderen, Wilmersdonck ende Ordam, aengegaen ende gevolght op de Generale Vercavelinghe van allen de landen inde voorschreve Dyckagie gelegen " (74) tot de eigenlijke verkaveling overgegaan.

Uit al deze beschouwingen kan volgende tijdstafel opgemaakt worden :

<u>Polder</u>	<u>Inundatieperiode</u>	
Berendrecht	1584 tot	1651
Ettenhove	1584 tot 1591 - 1632 tot	1662 - 1682 tot begin 1683
Ferdinand	1584 tot 1591 - 1632 tot 1638	- 1682 tot begin 1683
Lillo	1584 tot	1651 - 1682 tot begin 1683
Muisbroek	1584 tot 1591 - 1632 tot	1662 - 1682 tot begin 1683
Oordam	1585 tot 1591 - 1632 tot	1722
Oorderen	1585 tot 1591 - 1632 tot	1722
Oosterweel	1584 tot 1591 - 1632 tot	1651 - 1682 tot begin 1683
Stabroek	1584 tot	1651
Wilmarndonk	1585 tot 1591 - 1632 tot	1651 - 1682 tot begin 1683
Zandvliet	1584 tot	1651

III. DE DIJKEN EN HET DIJKRECHT.

1. De dijken.

Algemeen wordt aangenomen dat de oudste dijkwerken ten noorden van Antwerpen, op enkele uitzonderingen na, een aanvang namen in de 10e en 11e eeuw.

Verscheidene historici stellen nochtans deze datum reeds honderden jaren vroeger.

Een juist beeld weergeven van het eerste dijkstelsel blijkt echter onmogelijk bij gebrek aan authentieke gegevens en bewijsstukken.

In de eerste eeuwen van onze tijdrekening stond men defensief tegenover het water. Het was de periode van de terpenbouw.

Wanneer bij de systematische aangroei van de bevolkingskernen uitgezien werd naar vruchtbare landbouwgronden, vond men die in de lager gelegen - doch voortdurend aan overstromingen blootstaande gebieden.

De enige oplossing om deze gronden in cultuur te brengen bestond in het bedijken van de aanslibbingen die bij de diverse inundaties afgezet werden.

Deze bedijking kwam niet alleen het behoefteproces ten goede, doch betekende tevens een eigen veiligheid tegen de hoge vloeden.

Zo ontstonden sporadisch binnendijken, soms slaperdijken genoemd.

Eerst werden deze ver in het binnenland aangelegd. Na nieuwe bedijking van de daartegen aangeslibte schorren verplaatsten

zij zich geleidelijk naar de Schelde toe, totdat de stroom uiteindelijk volledig afgesloten werd.

De Scheldedijk (waker-, schaar- of bandijk) werd vroeger dikwijls ten onrechte als een zeedijk aanzien.

De Antwerpse Noorderpolders die wij onder verschillende benamingen kennen, danken hier hun oorsprong aan.

Een van de vroegste dijkwerken is de Eyendijk geweest. Hij strekte zich uit van de burcht van Antwerpen tot Deurne, doch diende meer als weg, dan als waterkering.

Zo kreeg men voor de polder, om praktisch dezelfde redenen, de Schenkeldijk, die vanaf de monding van de Schijns in boogvorm naar het hoger gelegen Wilmarsdonk liep. Deze echter kon volgens sommigen nog een ander doel gehad hebben nl. het beschermen van Oosterweel tegen de binnenwateren.

Nog een oude dijk uit de 11e en 12e eeuw daterend was ongetwijfeld de Gemeentedijk lopend vanaf het fort van Blauwgaren naar Zandvliet.

Verder bestonden er nog verschillende binnendijken waarvan de meesten verdwenen bij herstelling, verzwaring of vernieuwing der Scheldedijken. Het is immers bekend dat velen van deze oude dijken eenmaal hun nut opgebracht, opgeofferd werden om als dijkaarde te dienen voor nieuwe werken, zodat ze na een tijd geheel of gedeeltelijk verdwenen.

Kunnen vermeld worden :

als oude dijken :

Eyendijk, Schenkeldijk, Berendrechtse dijk, Oorderse dijk, de Bunderdijk, de Ettenhovense dijk, de Kauwensteinse dijk of 's Hertogendijk, de Gemeentedijk, de Armendijk, de Noord-

landdijk, de Zuidhavendijk en de oude "zeedijk" of Scheldebijk (gedeeltelijk gekend onder de benaming "Blauwgarendijk");

als jongere dijken :

de Wilmarsdonkse dijk, de Ekerse dijk, de Zwanendijk, de Ferdinandusdijk, een tak van de Armendijk, de Stabroekse zomerdijk en de Cirkel- of Kraagdijk rond Lillo.

Uit deze opgesomde reeks dijken verdwenen in de loop der jaren :

de Ferdinandusdijk, de Schenkeldijk, de Stabroekse zomerdijk, een stuk van de oude Gemeentedijk lopend van Blauwgaren tot aan het Sluisken, en verder nog hier en daar een stuk van de wakerdijk langs de Schelde. Daarbij sloopte men nog belangrijke gedeelten van de Wilmarsdonkse dijk, de Bunderdijk, de Ettenhovense dijk en Kauwensteinse dijk.

Havenuitbreidingswerken en industrialisatieplannen wijzigden de laatste jaren verder het ganse dijkensstelsel en het uitzicht van het polderlandschap.

Ruime gegevens over de redenen die vroeger leidden tot verhoging, verzwaring en zelfs verbouwing der dijken werden met uitzondering voor wat de kunstmatige dijkdoorbraken aangaan, ons spijtig genoeg onthouden.

Weliswaar kan men uit brieven van gecommiteerden of supplianten opmaken dat één van de voornaamste redenen de angst voor hoge vloeden was. Zo bestaat er nog een brief van 1776 gericht aan de Raad van Staten van de Verenigde Nederlanden, (75) met het verzoek tot gelijkmaking van de Scheldebijk daar weliswaar door de verhoging der contrescarpen van het fort van Lillo in september 1775 de polder van Lillo van overstroming werd bevrijd, doch dat het gevaar voor overstroming door nog bestaande leemten in de dijken bleef bestaan.

Deze supplicatie eindigt met het hernieuwd verzoek om gelijkmaking der contrescarpen en verhoging van de dijken, o. m. van de Kauwensteinse dijk dit om "gevrijwaard te blijven van hoge vloedem".

In een andere brief van 15/9/1775 (76) vindt men, sprekend over de polder van Lillo, volgende aanhaling :

"... dat de supplianten genoodzaakt zijn de dijk van gemelde polder te verhogen, ten einde daardoor bevrijd te blijven van de overstromingen en instortingen van 't water van de Schelde bij opkomende stormen en hoge vloedem".

Het hoogste waterpeil dat bij deze vloedem bereikt werd is evenmin te achterhalen. Slechts aantekeningen zoals :

" Bij deze vloed kwam het water x maal hoger dan bij de vorige", worden herhaaldelijk aangetroffen.

Exacte gegevens over de constructie en afmetingen van de oude dijken zijn eveneens schaars.

Wat de bouw van de Scheldedijk aangaat, zijn de oorzaken van het ontbreken van betrouwbare metingen, misschien te zoeken in de voortdurende troebelen gedurende de tachtigjarige oorlog of in het herhaald van gezag verwisselen in onze gewesten.

Eveneens is de ligging van de verschillende forten met hun garnizoen aan de Scheldeoevers een mogelijke reden voor het ontbreken van juiste cijfers.

Een kaart van landmeter F. Vanderstraeten uit Antwerpen dd. 1727 (77) zou in die zin kunnen geïnterpreteerd worden. Hij tekent namelijk de Scheldedijk lopend van het Noordland tot aan het fort Kruisschans met aanduiding van de uitgestrektheid hiervan. Zijn werkwijze bestaat in een eenvoudige wijze. Hij vermeldt dat tussen beide hogeraangehaalde plaatsen

47 palen met rode punten geslagen werden, dit op een gelijke afstand nl. "50 verges l'un de l'autre" en bekomt alzo een totale afstand van "2350 Putse roeden".

Doch hij geeft zelf toe dat hierin niet begrepen zijn de glooiingen of bermen (glacies) van de forten Frederik Hendrik, Lillo en Kruisschans. Dit wil zeggen dat tussen paal 22 en 23 en tussen 37 en 38 een niet gedefinieerde- doch grotere afstand dan vermeldde "50 verges" werd gelaten omdat in die zones respectievelijk het fort Frederik Hendrik en het fort van Lillo lagen.

Dit zou voor de Kruisschans identiek zijn geweest ware het niet dat paal 47 noordwaarts van het fort, de laatste afstands-paal was in de uitgevoerde meting.

De vraag kan hier gesteld worden :
waren de forten op zich zelf- of de weigerige fortcommandanten de oorzaak van onvolledige metingen ?

De verschillende octrooien en decreten die een bron van inlichtingen zijn voor de innerlijke huishouding van de polders blijven nochtans voor wat de structuur van de dijken betreft volkomen in gebreke.

Een van de zeldzame gevallen is het octrooi van 27 maart 1682. Handelend over de herstelling en het onderhoud van de dijk van Oosterweel zegt het :

"... que pour la conservation des dites terres d'Austruweel la mesme Digue devroit estre haussée deux ou trois Pieds à l'entour et proportionement eslargie".

Bij gebrek aan vorige gegevens zijn deze nieuwe elementen echter van weinig of geen waarde.

Tenslotte dient er aangestipt dat eventuele bruikbare gegevens

o. a. de voorwaarden tot aanbesteding van verhoging en verzwaring der dijken en rekeningen der uitgevoerde werken, enz. nog erg moeilijk te behandelen zijn ten opzichte van ons huidig metriekstelsel, dit door de vroeger in gebruik gewezen-, ingewikkelde- en sterk van streek tot streek variërende landmaten. Ter illustratie :

- 1 Schacht (ruimte maat als eenheid genomen voor het berekenen der prestaties bij dijkbouw)
 - = 1 Putse roede vierkant op 6 duim
- soms = 12 Putse voeten vierkant op 1 voet
- 1 Putse voet (0,34 m) = 12 of 13 duim
- 1 Putse roede = 16 Putse voeten
- 1 Polderse roede (3,854 m) = 14 voeten (86)
- 1 Roede (Zandvliet) (3,824 m) = 13 1/2 voeten
- 1 Antwerpse voet (286,8 mm) = 11 duim
- 1 Antwerpse roede (5,736 m) = 20 voeten
- 1 Bunder (Antw.) (131,6068 aren) = 4 dagwanden = 400 v. roeden = 160.000 v. voeten
- 1 Bunder (Zandvliet) (1,316068 hectaren) = 3 morgens = 900 v. roeden = 160.000 Antw. voeten vierk. (87-88)
- 1 Gemet (43,8689 aren) = 300 roeden (88)

Het was volgens het bezit van dit "gemet" "winnende landen, bosschen, bempden ende wey-landen" (octrooi van 20/2/1649) dat de eigenaar van poldergronden in evenredigheid in de kosten van dijkherstel en onderhoud diende bij te dragen.

2. Het Polderbestuur en het Dijkrecht.

Het "dijcrecht" of dijkrecht zou reeds bestaan hebben in de 13e eeuw. Ook was er toen reeds sprake van een dijkgraaf.

De oorsprong en vorming van het dijkrecht dient gezocht te worden in de heel bijzondere ontwikkelingsvoorwaarden van de polders.

Wanneer een schorre ingedijkt en blijvend beveiligd werd tegen overstromingen, kon een polder haar bestaansrecht opeisen. Dit nieuw land bleef nochtans slechts behouden indien zekere noodzakelijke maatregelen genomen werden.

Daar de dijken weerstand moesten kunnen bieden aan de hoge vloeden was een regelmatig nazicht en onderhoud ervan onontbeerlijk.

Daarbij diende men te voorzien in een voldoende afvoer van het regenwater naar de Schelde. Daartoe werd een uitgebreid systeem uitgewerkt bestaande uit watergangen en afvoersloten.

Deze dienden op hun beurt onderhouden te worden. Zij voerden het overtollige polderwater naar de Schelde waarin het bij middel van sluizen bij laagwater werd geloosd.

De sluizen beletten van de andere kant het indringen van het rivierwater in de polder bij hoogtij.

In de loop der jaren werd door bedijking van de aangeslibde schorren vóór de polder, deze laatste van zijn afvoerweg naar de Schelde afgesneden. Een toelating van de eigenaar van de nieuwe gronden was nodig om de vereiste lozing normaal te kunnen laten geschieden.

Bij dijkbreuken veroorzaakt door hoge vloeden waren de voorliggende polders echter niet in staat alleen de herstellingen uit te voeren en dienden op hun beurt beroep te doen op de achterliggende polders.

Door al deze toestanden is het begrijpelijk dat hieruit onvermijdelijk een eigen recht moest ontstaan aangepast aan de onderlinge noden.

Deze ontwikkeling was identiek voor de polders langs de kust.

In de middeleeuwen waren het voornamelijk de kloostergemeenschappen en de feodale heren die zich met de dijkbouw gelastten. Doch ook privaateigenaars traden rond dit tijdstip op de voorgrond.

Als voornaamste grondbezitters in de Antwerpse Noorderpolders had men de St. -Michielsabdij en het Antwerpskapittel van O. L. Vrouw. Naast deze geestelijke instellingen kreeg men nog de markgraven van Antwerpen, de Heren van Breda en Schoten en een groot-financier Hugo Nose.

Het waren gronden, meestal bestaande uit schorren, bekomen door schenkingen van de landvorst, die voor inpoldering in aanmerking kwamen.

Indien deze eigenaars niet bij machte waren in te dijken of reeds bestaande dijken, die bij hoge vloedend gehavend waren, te herstellen, deed men beroep op gereputeerde dijkbouwers.

Om de kosten van deze inpolderings- of herstellingswerken te dekken, werd het recht van de tienden, geheel of gedeeltelijk, al naargelang de noodzaak, afgestaan voor een zekere termijn.

Enerzijds als compensatie voor het geldelijk verlies en anderzijds omdat men de exploitatie van de nieuwe landen liever aan anderen overliet, werden de gronden in pacht gegeven.

Om volk aan te lokken verleende men aantrekkelijke privileges.

De pachtgelden werden integraal aan de eigenaars afgedragen.

Door het feit dat deze nochtans meestal niet in de polder vertoefden en geen toezicht konden uitoefenen op hetgeen daar gebeurde, werd de functie van "dijkgraaf" in het leven geroepen.

Hij was een gedelegeerde van een der grootgrondbezitters aangesteld in gemeenschappelijk overleg. Zijn taak was eerstijds zeer beperkt. Zijn voornaamste opdracht bestond erin te waken dat geen dijkkaarde van de dijken waarvoor hij instond weggehaald werd.

Het was destijds namelijk een onverantwoord gebruik dat polders ingedijkt- of dijken verzwaaard- en hersteld werden met dijkkaarde die men afgroef van nog intact zijnde dijken van aanliggende polders.

Alleen de eigenaars van landen konden op eigen gezag toelating geven tot het halen van dijkkaarde op hun gronden.

Stilaan kreeg de dijkgraaf meer macht en verantwoordelijkheid. Hij stond in voor de goede staat van de dijken, sluizen, afwateringskanalen, kortom voor heel het onderhoud van de polder.

Voor de noodzakelijke gelden zorgden de eigenaars.

Daar, niet alleen het onderhoud, doch ook de financiële kant van de zaak voor hen een rompslomp betekende, liet men de pachters een gedeelte van de pachtprijs rechtstreeks aan de dijkgraaf betalen, die deze som diende te besteden aan de noodzakelijke werken tot behoud van de polder.

Bij verkoop- of vererving geraakten na lange tijd het privaatbezit versnipperd. Gemeenschappelijk overleg tussen eigenaars werd moeilijker en een algemene regeling van onderlinge problemen drong zich op.

Zo kreeg iedere polder geleidelijk een afzonderlijk, onafhankelijk bestaan met zijn eigen polderrecht, alhoewel dit recht in feite

eenvormig was voor alle polders daar het de facto hetzelfde doel nastreefde.

Aan de basis van het bestuur en de inrichting van de polders van Merksem, Ekeren, Oosterweel, Wilmarsdonk, Oorderen, Muisbroek en Ettenhoven ligt het octrooi van 20/2/1649, terwijl het octrooi 13/5/1650 de grondslag vormde voor het beheer van de polders van Lillo, Stabroek, Zandvliet en Berendrecht (Lillo cum annexis).

Over de werking van het polderbestuur vernemen wij meer uit de ons bewaard gebleven octrooien en decreten. Deze octrooien kan men enerzijds als een toestemming en anderzijds als een verordening beschouwen.

Zulk octrooi werd door de koning of door het landsbestuur gegeven ofwel op verzoek van de gelanden, de eigenaars van geïnundeerde poldergronden, ofwel wegens het indienen van een verslag meestal opgesteld door de aangestelde van de domeinen en financiën en de dijkgraaf, die als hoofd van het dijkbestuur optrad.

Dit verzoekschrift (supplicatie) en verslag, hielden beiden de reden in die leidden tot het indienen van de vraag tot herindijking. Het eerste was gewoonlijk gebaseerd op klachten van eigenaars die zich beroofd zagen van hun gronden en de opbrengst ervan, het andere was meer gesteund op overwegingen van algemeen belang bv. de noodzaak tot herstelling wegens de slechte staat van de dijken, dit tot voorkoming van wijzigingen in het geografisch kader, zoals verandering in de loop der rivier, belemmering der scheepvaart enz.

Het octrooi op zich zelf herhaalde telkens omstandig de reden van het indijkingsverzoek der supplianten (indieners van het verzoekschrift) en steunde zich hierop om tot herindijking te

besluiten.

Somtijds kwam het landsbestuur tussen in de onkosten, maar meestal waren het de grondbezitters zelf van de "dijkagie" afhankelijk, die de lasten te dragen hadden, zo volgens artikel XVII van het octrooi van 20 februari 1649 " Ende alle Landen die eenichsints door de voorschreven Inundatie overdeekt hebben gheweest met het Zee-water, sullen schuldigh zijn mede te contribueren tot restauratie van deze Dijcken. . . . "

Als compensatie zouden zij echter gedurende een zekere termijn, die eventueel verlengd kon worden, van zekere gunsten genieten.

De voordelen die men genoot waren somtijds zeer uitgebreid. Soms betrof het vrijstelling van accijnzen en taksen op waren bestemd voor de herindijking :

"Gunnende aen de voors. Ghelande ende alle andere personen die in dese Dijckagie sullen worden ghe-employeert vrijdom van Accysen ende Imposten, van 't gene op de voorschreven her-dijckinge, soo van etelijcke als drinckelijke waeren, als anderssints geconsumeert sal worden, midtsgaeders aen alle Materialen van Rys, Kalck, Steen ende andere hoedaenich die soudon mogen sijn, dienende totte voorschreve Dijckagie, oft Huysen ende Schueren, Stallingen en anderssints in de voors. Polders te maken exemptie van Tollen, Licenten ende alle andere Impositien oft belastinghe". (Octroy van 20 februari 1649).

Dan weer belastingsvrijdom op alles wat betrekking had met de militaire bezetting : "soo verclaren wij de voorschreve Polders en Inghelande. Vrij ende exempt te wesen, voor den tijdt van twintigh Jaeren van logheringe van Soldaten, Carroy, Ammonitie, ende dierghelijcke belastingen soo verre daer eenighe quamen te vallen". (Octroy van 20 februari 1649)

Maar ook meer particuliere voordelen werden veelal toegekend :

" Dat boven dyen alle Eygenaers ende Proprietarissen van de voors. Landen vrij ende exempt sullen syn van alle Chynsen, Renten, Lijftochten, Lijf-penninghen, Dou'narien ende andere reele obligatien waer mede de Eygenaers benefens hunne Landen eenichsints verbonden ende verobligeert sijn. . . . "

(Octroy 13 mei 1650).

Somtijds werd een octrooi verlengd om de gelanden toe te laten hun schuld binnen een langere termijn af te lossen. Dan weer werd kond gemaakt dat de voordelen bepaald bij een vorig octrooi behouden bleven, zij het zelfs niet uitgebreid.

Zo bv. het octrooi van 21/5/1592 dat zegt :

" Willen en de ordonneren voorts soo bij den voorgaenden Octroyen van den lesten January ghenoech is gheseyt gheweest, dat alle voorsz. bevloeyde Landen sullen vry ende exempt syn ende blijven van allerhande Beden, Impositien, Tauxatien, Contributien, ende quotifatien, oft andere Lasten van Oorloghe of andersints, hoedanigh die soude wesen ende hoe men die sou moghen noemen egeene uytghesteken die in toe-comende tijden opgeseth worden".

Duidelijker nog is het octrooi van 27 maart 1682 dat vermeldt :

" il nous pleust de confirmer notre dit Octroy et ampliation, prolonger les franchises y comprises pour le terme de vingt cinq années sous les conditions et interpretations sur ce exhibées. . . . "

Het octrooi van 20 februari 1649 leert ons verder dat het herindijkingswerk diende gedaan te worden door personen aangeduid door verschillende instanties, nl. in dit geval de gecommiteerde van 't kapittel, de magi straat van Antwerpen, en de hoofdelanden van iedere polder. (bij het octrooi van 13/5/1650 door deze laatsten alleen). Buiten deze aanstelling werd voor-

zien in een dijkgraaf, gezworene, generale-penningmeester, een griffier en andere officieren :

" De welcke Dijkkagie ende de saken daer van dependerende, 't zij in t maecken vanden Dijck, oft onderhoudt desselfs sullen worden gheadministreert by de voor-genoemde Ghe-committeerde, die oock voor het toe-comende sullen vermoghen te stellen eenen Dijck-graeve particulier, ghesworene, Generaelen Penninck-Meester, Greffier ende andere dierghelijcke Officieren, die zy naer ghelegenthheydt vande saecke sullen dienstigh vallen, om te dienen op de instructie die zy daer over sullen maecken".

Het polderbestuur was samengesteld uit hoofdgelanden : grondbezitters van minstens 30 gemeten. Vertegenwoordigers door hen aangeduid werden gecommiteerden genoemd.

De kleine smalle gelanden die alleen geen 30 gemeten bezaten, doch gezamenlijk dit vastgestelde aantal wel bereikten, konden op die manier toch een vertegenwoordiger kiezen (78).

Deze raad vormde de algemene vergadering en stelde de gezworenen aan, waarvan één het ambt van dijkgraaf vervulde.

Deze laatste kon slechts verkozen worden op voorwaarde dat hij minstens 30 gemeten land in de polder bezat. Voor de gezworenen volstond echter 15 gemeten :

" Ende sullen voortan geene particuliere Dijkk-graeven gestelt moghen worden, die nyet en sijn gegoeyt in de voors. Dijkkagie ten minsten van dertich Gemeten Landts, ende de Gesworen van vijfthien Gemeten ". (Octroy 13/5/1650).

De taak vande dijkgraaf en de gezworene werd tevens bondig omschreven nl. in het recht te doen geschieden in de voorschreven " dijkagie", zo over personen als over zaken. Zij mochten statuten maken, keuren en breuken stellen en zelfs het aantal

dienaren bepalen noodzakelijk voor het ten uitvoer brengen van getroffen vonnissen, dit gedurende de periode van verversing van de "dijkagie".

" Welcken Dyck-Graeve particulier ende Ghesworene alsoo te stellen, sullen moghen Recht ende Justicie administreren over alle personen ende saecken de voorschreve Dijkagie aengaende, mede oock Statuten maecken, keuren ende breucken stellen, de selve minderen ende meerderen, over 't ghene de voors. Dijkagie sal aengaen. . . . "

en nog

" Tot welcken eynde den voorschreven Dijk-graeve particulier ende ghesworene sullen moghen aen-nemen ende stellen als sulcken ghetal van Hellebaerdiers ende andere Dienaren als hen tot executie van hunne Vonnissen, statuten, bescherminghe van hunne personen, materialen ende anderssints tot goet ontsach ende behoorlijk onderhoudt vande goede discipline in 't stuck vande Dijkagie sal noodich duncken te zijn, ende dat voor den tijdt vande selve ververssinghe". (Octrooi van 20/2/1649).

De taak van de penningmeester bestond in het financieel beleid. Hij stond in voor het bijhouden der rekeningen en moest deze ieder jaar aan de algemene vergadering ter goedkeuring voorleggen.

Aan de rekeningen werd door het polderbestuur waarschijnlijk veel belang gehecht daar deze meestal in dubbel werden opgemaakt.

Geschotboeken waren één van de voornaamste bij te houden zaken. De dijkgeschoten vormden namelijk één van de belangrijkste inkomsten van de polder. Derhalve werden eigendomsveranderingen steeds nauwkeurig bijgehouden.

Het zelf innen van belastingen bestemd voor het onderhoud van dijken en polders was één van de markantste rechten van het polderbestuur :

"... De voors. Gelande oft hunnen Gecommitteerde sullen vermoghen te maecken ende te stellen de tauxatien vande Geschoten die sy nootelyck sullen vinden..."

(Octrooi 13/5/1650).

Hetgeen de eigenaars te betalen hadden stond in verhouding met de oppervlakte (gemeten) van hun gronden die ze in de polders bezaten.

"... sullen den tijdt van vier jaren moeten contribuieren op elck Gemeth ses stuyv. 's Jaers..."

(Octrooi dd. 20/2/1649).

"... Ende hooghen Landen gelegen ontrent die eenighe van heure Jurisdictie hebben die geinondeert syn sullen den tyt van vier jaeren contribuieren op elck gemet sesse stuyvers t' s' jaers, ende voor d'andere drye naervolgende jaeren drye stuyvers t' s' jaers in den verstande dat t' selve alleenelyck raeckt winnende Landen, Bosschen, Wey-landen ende Bemden.

(Octrooi dd. 13/5/1650).

Men noemde dit het "dijkgeschot".

Bij gebreke van betaling mochten de gronden door de "dijkkagie" openbaar verkocht worden, en de opgebrachte gelden kwamen ten goede aan de polder :

"... sullen gehouden sijn de voorseyde geschoten te betaelen... by welcken gebreken sullen de Landen van de gebreckelijcke naer voorgaende drye Sondachsche Kerckgeboden ende affixie van billetten soo ter plaetse als binnen onse stadt van Antwerpen als geabadonneert ten behoeve van de Dyckkagie moeten ten gestelden daeghe publyckelijck vercocht worden om de Pen-

ninghen daer van procederende aen de Dyckagie geapliceert te worden."(Octroy 13/5/1650).

Nochtans kon de voormalige eigenaar binnen de maand deze gronden terug kopen mits betaling van de geschoten, de rechterlijke onkosten en 10 % interest op het geschot. Andere inkomsten van de polder waren de dijkvelling en het watergeld.

"... Item alle Landen geene vuytgesteken die met deze Dyckagie bevrijt worden, sullen gehouden wesen te doen behoerlijke Dyck-vellinghe, ende waeter-geldt te geven naer advenant van 't beneficie dat sy daer door sullen genieten".

"... Ende by soo verre naermaels eenighe Landen quamen bedyckt te worden, in de welcke de waeteren deser Dyckagie gelost sullen worden, dat de selve te bedyckene Landen sullen gehouden syn de selve waeteren te blyven lossen, ende daer toe te houden bequame Sluyssen midts betaelende redelijk water-gelt .

Van gelijcken dat de Landen in deze Dyckagie niet begrepen lossende hunne waeteren door deze Dyckagie gehouden sijn daer over diergelijck watergelt te betaelen".
(Octrooi van 13 mei 1650).

De dijkvelling was een soort belasting te betalen door de landen waarvan de dijken door de dijkage van het zeewater waren bevrijd,

Het watergeld werd door het polderbestuur geïnd op vreemde, buiten de eigen polder gelegen landen, die hun overtollige water langs de betrokken polder loosden, t. t. z. een belasting op het recht van uitwatering over een vreemde polder.

Tenslotte weze nog vermeld de inkomsten verkregen door ver-

pachting van het gras op de dijken en de verkoop van turf :
"... De Weyden, ofte Dyckeringhen van de Dycken ende
gemeyne weggen in de voors. Dyckagie begrepen, ende
niemandt particulierlijck toebehoorende sullen jaerlyckx
in pachte gegeven worden den meesten daer voor biedende...."
(Octrooi dd. 13/5/1650).

Daartegenover mag men echter de talrijke uitgaven niet uit het
oog verliezen, zoals het herstel en onderhoud der
dijken, bruggen en sluizen en de verschillende en veelvuldige
lasten die afgedragen werden aan de gelegeerde garnizoenen
en fortcommandanten. Nochtans dient aangestipt dat dit
laatste niet immer het geval was, daar uit brieven van
personen dd. 1682 gericht aan de penningmeester of griffier
van de polder van Lillo (79) gebleken is dat voor wat de
dijkagie van de "Cauwensteynsche Craege" betreft, de boeren
zelf verplicht werden de "afgespoelde fortificatiën te helpen
repareren" op gevaar bij weigering tot onderwaterzetting van
de polder.

Wat het turfsteken betreft kan opgemerkt worden dat deze
winstgevende bezigheid somtijds meer last en zorgen berok-
kende aan het polderbestuur dan eigenlijke inkomsten.

Doordat de turf veel meer opbracht dan de landbouw, voor-
namelijk na het langdurig onder water staan van de Antwerpse
polders sinds 1584 en de hierdoor nog niet voldoende renderen-
de opbrengst der gronden, werd aan vervenen meer aandacht
bested.

Het Polderbestuur dat instond voor het onderhoud der dijken
waarmede ipso facto het innen van een gedeelte op de opbrengst
van de drooggemaakte polders gepaard ging, zag in het turf-
steken een rechtstreeks financieel gevaar.

Het decreet van 22/11/1741 uitgevaardigd onder de regering van Maria Theresia (80) zegt zelfs dat uit weiden die in de zomerperiode niet volledig droog stonden, turf werd gestoken. Hierdoor werd het uitzicht van die weiden merkkelijk veranderd, zodanig zelfs dat men van poelen kon spreken.

Zulke poelen brachten geen enkel landbouwvoordeel meer op voor de eigenaars, en werden derhalve verlaten. Hierdoor bleef het "polderbestuur" verstoken van de nodige gelden tot onderhoud van de dijken, daar iedere grondbezitter slechts in verhouding tot zijn volschotbare grond moest bijdragen in het gemeenschappelijk onderhoud ervan.

De bezorgdheid om het onbeperkt turfsteken was zo groot dat men zelfs vooropstelde, dat bij ontstentenis van de bijdragen de dijken niet meer in goede staat zouden blijven en gevreesd diende te worden dat de polders opnieuw zouden overstromen. Hierdoor zou van de ene kant Hare Majesteit onthouden blijven van de "renten" op de opbrengst van de polders en van de andere kant zouden de achtergelegen polders genoodzaakt worden dit mits grote last en kosten, nieuwe dijken op te werpen.

Uit al deze overwegingen werden decreten en verordeningen uitgevaardigd en reglementen opgesteld. In eerste instantie was het de algemene vergadering van de polders die resoluties afkondigde.

Het werd verboden in de toekomst in de polders nog derrie of turf te steken of te laten steken door derden, zonder voorafgaandelijke schriftelijke toelating vanwege de hoofdgecommitteerden, dijkgraaf en gezworenen.

In de tweede plaats was het de Soevereine Raad die wegens een rekwest uitgaande van de laatstgenoemden een decreet opstelde. De oorzaak hiervan lag in het feit dat niettegenstaande het verbod

door dijkgraaf en gezworenen sommige partikulieren nog steeds zelf ofwel door anderen, op hun gronden turf staken of lieten steken. Zo ontstond bv. het decreet van 22/11/1741. Op iemand die betrapt werd op het turfsteken op een perceel of op een tijdstip dat dit verboden was, konden alsdan zekere straffen worden toegepast.

Zo heeft men nog volgend archiefstuk (81) :

"... Condiën ende voorwaerden waer oppe Dijkgraeff ende gesworens v/den polder van Lillo, Stabroek, Santvliet ende Beirendrecht ten overstaan van de Heeren hoofdgecommitteerden op heden 31 mey 1745 publieckelijck met verhooghen sullen vercoopen alle ende jegelijcke den Derrick ofte turf sonder permissie gesteken en gearresteert liggende op de landen van ... ingevolge het Decreet geobtineert in den souverijnen Staede van Brabant den 22e Nov. 1741"

Dat in de 18e eeuw turf een uitstekend verhandelbaar product was blijkt in zekere mate uit het "Reglement van de vragtloonen waar naar de Vrijshippers van de Polders van Lillo, Stabroek, Berendrecht, Sandvliet, den Doel, St. Anne en Keetenisse hen zullen hebben te reguleeren" opgesteld te Middelburg door het College van de Gecommitteerde Raad van Zeeland op 28/9/1758(82

Hierin wordt onder een hele reeks kleine artikelen voorzien :

"Voor vragtloonen voor een schuit Darring of Turft, zullen genieten op de volgende plaatsen als volgt:

Antwerpen

8 Gulden Brabands

Theemst, Rupelmonde en daar omstreeks 10 Gulden Brabands.

Tot in het begin van de 19e eeuw werden nog verschillende ordonnanties en verordeningen, nopens het turfsteken uitgevaardigd.

Nochtans bleef deze bedrijvigheid in de Antwerpse Noorderpolders toch meer een particuliere aangelegenheid en heeft het nooit

het succes gekend als bij onze noorderburen waar turf en bruinkool een bestendige brandstof vormde.

Bij de doorbraak van de steenkool verloor het turfsteken praktisch geheel zijn belang.

Onder het Frans beleid kwam uiteindelijk in 1811 een einde aan de onafhankelijke werking van de diverse polderbesturen.

Een algemene eenvormigheid kwam tot stand, en een zelfde organiek stelsel werd in het leven geroepen.

IV. HET IN DE 16e EEUW ONTSTANE GEULENSTELSEL EN DE GE-

VOLGEN ERVAN OP RECENTE WATERBOUWKUNDIGE WERKEN.

Bij de strategische doorsteken van de Scheludedijk kwam de polder in open verbinding te staan met de getijrivier. Het water stroomde met geweld door de bressen de polder in, binnendijs brede en diepe geulen vormend.

Wanneer de polder geruime tijd getnundeerd bleef, werden de geslagen bressen door de herhaalde getijdebewegingen uitgeschuurd; de geulen verlengd en diep het polderlandschap ingesneden totdat een vertakt geulenselsel ontstond .

Door het opkomend getij stroomde het water met grote snelheid door de inbraakpunten en vulde geleidelijk de polder op, hoofdzakelijk met slib en ander sediment afkomstig van de rivier.

Terwijl de hoogst gelegen gedeelten bij stroomkentering na hoogwater aanslibden, schuurden de kreken bij afgaand getij nog uit. Naarmate de aanslibbing vorderde verkleinde het bergingsvolume van de polders en verminderde de snelheden in de kreken. Hierdoor gingen, door geleidelijke afname van hun capaciteit, de kreken van opwaarts naar afwaarts verzanden.

Bij brede en diepe geulen duurde het verzandingsproces vrij lang. Eer de geslagen bres door aanzanding volledig gesloten werd, verstreken soms honderden jaren. (conf. Land van Saafdinge waar deze ontwikkeling nog voortduurt). Wanneer echter de mens deze bressen vroegtijdig, ten opzichte van dit verloop dichtte, verzandden de kreken niet volledig en bleven als natte depressies in het landschap achter.

Sommige zoals de Grote Geul ten zuiden van de Kauwensteinse dijk bleven zelfs als een onvolledig gecolmateerde erosiegeul over om als afvoergracht voor de oertollige polderwaters een nieuw functie te vervullen.

Het was ter plaatse van de vallei van genoemde geul dat tijdens de havenuitbreidingswerken men plotseling geconfronteerd werd met het gevolg gesproten uit een eeuwenoude oorzaak.

Door onverwachte bodemomstandigheden bij de bouw van de oostelijke muur van het kanaaldok B1 dat de Antwerpse haven via het kanaaldok B2 met de nieuwe zeesluis te Zandvliet verbindt, diende men in de periode 1961-1962 het werk stop te zetten.

De aldaar aangetroffen alluviale blauw-zwarte slibspecie die zich in lagen van 6 à 7 m voordeed en bij blootlegging zeer plat uitliep (de taluds stelden zich in, onder een helling van ongeveer 5 %) maakte het uitgraven van de bouwput met behulp van de conventionele methoden onmogelijk. Van de andere kant brachten steeds terugkerende grondverschuivingen de aanpalende kunstwerken in gevaar.

Slechts na een uitgebreid grondmechanisch onderzoek werd een procédé toegepast, namelijk dit der versnelde drainering door middel van kartonnen wieken met een aanvullende stabilisatie door elektro-osmose. Deze methode heeft voldoende het slib geconsolideerd en toegelaten de werken te hernemen en uit te voeren.

De beschreven moeilijkheden en het feit dat deze zich voordeden in de onmiddellijke nabijheid van de Grote Geul, waren voor het Waterbouwkundig Laboratorium de aanleiding om na te gaan of in de polders benoorden Antwerpen nog dergelijke geulen of kreken bestonden.

Het ingesteld onderzoek was tevens bedoeld om een beter inzicht te verkrijgen in de vorming van de huidige geografische situatie en in de wijzigingen die zich in de loop der tijden aan de Schelde en haar regime voordeden. (83)

Het bestond in de eerste plaats uit een historische studie.

Oude kaarten en diverse nog bewaard gebleven documenten werden bij verschillende archieven geraadpleegd.

Dra bleek dat het geulenstelsel op de rechter Scheldeoever in hoofdzaak haar ontstaan en evolutie dankte aan de strategische inundaties tijdens het beleg van Antwerpen door Alexander Farnèse in de jaren 1584-1585, dit in tegenstelling met dat van de linkeroever welke reeds vóór die periode sterk ontwikkeld was.

Oude kadastrale kaarten van Roelants (1732) Van Gelre (1655) en Van Goethem (1723) gaven nauwkeurig de vroegere toestand weer. Langs fotografische weg werden deze drie kaarten op dezelfde schaal van huidige topografische kaarten gebracht en hiervan werd één kaart samengesteld (fig. 10).

Bij vergelijking met een stafkaart stelde men vast dat, met uitzondering van het geulenstelsel, er weinig verschillen bestonden en dat de vroegere situatie tot op onze dagen practisch geheel bewaard bleef. Tevens merkte men op dat de huidige grote perceelsindeling reeds in de 17e en 18e eeuw bestond.

Als voornaamste geulen of krekken had men van noord naar zuid :
ter hoogte van het fort Frederik Hendrik :

- de Snelle Kreek met het Blauwgarengat en het Groot Gat als
inbraakpunten ;

ter hoogte van het fort van Lillo :

- het Lillose Gat ;

ten zuiden van de Kruisschans :

- 't Groot Gat, later Grote Geul genoemd, met de vertakkings-
krekken : Zandvoortgat, Maai Mertensgat, Crabbekreek,
Schapegat en Kauwensteinse Geul.

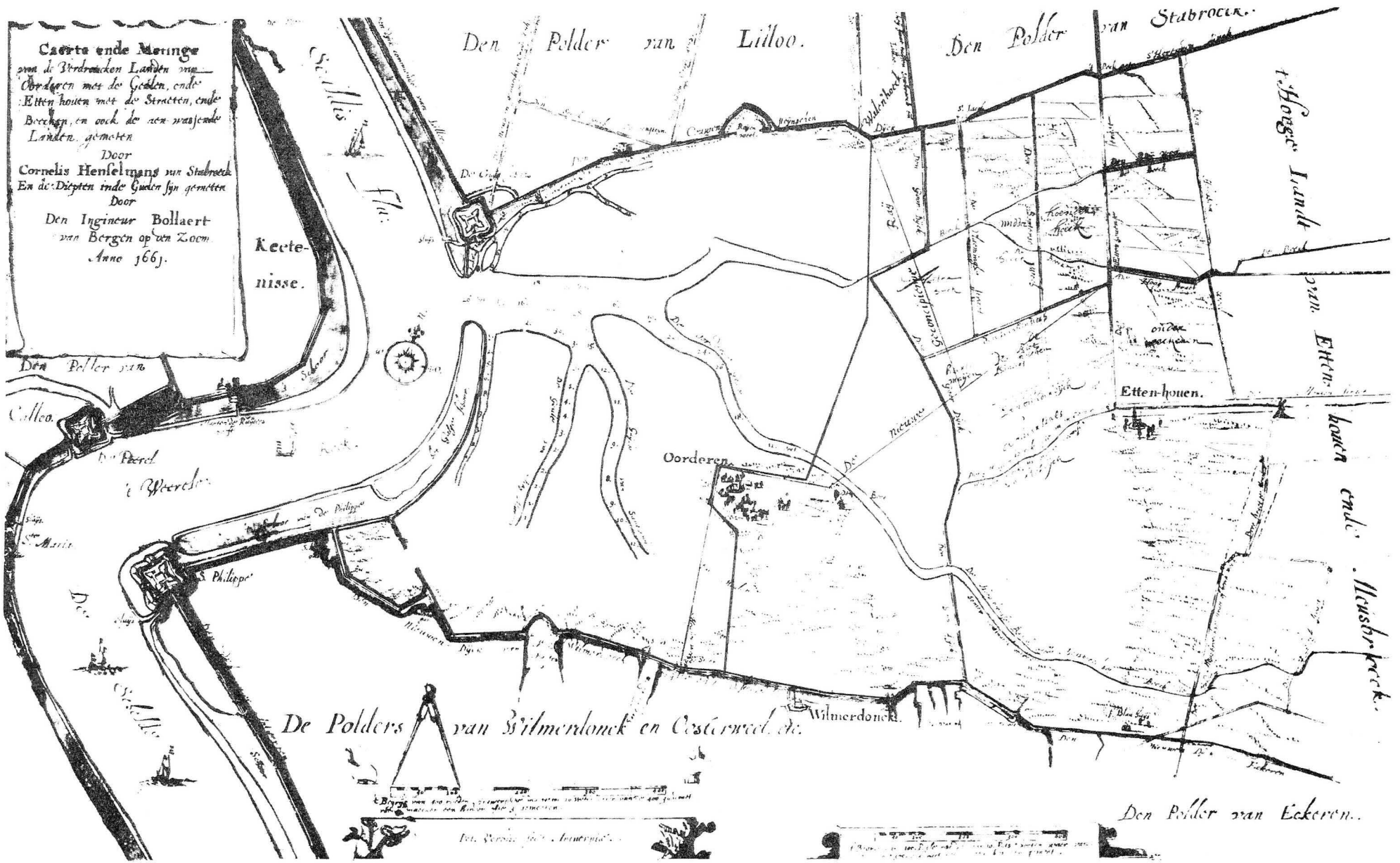

Fig.12

Uit deze reeks was de Grote Geul veruit de belangrijkste. Na een eerste inundatie van de polder van Oorderen en Oordam tijdens de jaren 1585-1591 kon na de overstroming in 1632 de geul zich gedurende 90 jaar verder ontwikkelen.

Volgens een kaart van een onbekend auteur berustend in het Algemeen Rijksarchief (fig. 11) was de Grote Geul in 1642 nog niet erg ontwikkeld en de diepte gering ($3 \frac{1}{2}$ tot 5 voet in de geul zelf, 1 à 4 voet in de vertakkingskreeken en maximum 8 voet in de bres.)

Nochtans volgens metingen van Henselmans en Bollaert (fig. 12) was in 1661 het geulstelsel reeds belangrijk toegenomen en sterk vertakt. Men noteerde in het inbraakpunt en hoofdgeul reeds diepten van 26 tot 30 voet en in de Oorderse geul (verlenging van de Grote Geul) diepten van 11 tot 26 voet.

Daartegenover hadden de vertakkingsgeulen onder andere de Kauwensteinse Geul, de Zandvoortgeul en de Maai Mertenskreek nog zulkdanige diepten niet bereikt.

Op beide kaarten komen twee schaalverdelingen voor; de een uitgedrukt in Antwerpse- de andere in Putse maten. Wegens reeds eerder vermelde moeilijke interpretatie van deze oude landmaten houden wij het bij de huidige metrieke waarden van 0,34 m voor een Putse voet en 0,2868 m voor een Antwerpse voet.

In 1723 was de toestand nogmaals volledig gewijzigd. In de loop der jaren had het grote stroomgat zich stilaan gesplitst in drie vanaf de bres vertrekkende geulen, nl. de Kauwensteinse Geul, de Grote Geul en het Schapegat. Bij de herindijking van de polder van Oorderen werd de Scheldedijk hoeks het land ingelegd, de hiervoor liggende schorren onbedijkt latende.

Hierdoor wordt bij kaarten vanaf die datum daterend, de indruk

verwekt dat de drie geulen vroeger afzonderlijk in de Schelde uitmondten. Dit strookt nochtans niet met de waarheid daar het dieper landinwaarts leggen van de Scheldedijk deze situatie verklaart. Deze nieuwe toestand wordt duidelijk weergegeven door de kadastrale kaart van Van Goethem in 1723 (fig. 13).

Een tweede geul waaraan aandacht besteed werd was de Snelle Kreek.

Buiten het talrijk kaartenmateriaal werden tevens luchtfoto's onderzocht. Zoals de luchtfotografie reeds meermaals een onschatbaar hulpmiddel is geweest om de ligging en de vorm van onderaardse archeologische overblijfselen voorafgaandelijk vast te stellen, zo ook bleek de waarde hiervan voor het situeren van oude kreekbeddingen.

Op een huidige stafkaart wordt wel de naam Snelle Kreek vermeld, doch deze duidt slechts een afvoersloot aan die alleen betrekking heeft op het oostelijk gedeelte van de eigenlijke kreek.

De vroegere kreek splitste zich nabij het inbraakpunt in twee armen die zich zuidoostwaarts terug samenvoegden, alzo een klein eiland tussenin vormend. Deze toestand is echter niet waarneembaar op een actuele stafkaart noch op een normale luchtopname. (fig. 14 en fig. 15 benedengedeelte)

Archeologische luchtfoto's zijn slechts met succes te maken gedurende enkele dagen per jaar.

In het geval van de Snelle Kreek constateerde men dat het hier ook slechts bij buitengewone omstandigheden mogelijk bleek het tracé van de oude bedding te ontdekken. Een foto genomen in maart 1953, toen de inundatie van de polder van Berendrecht zich uitstreekte tot de Zwanendijk ten noorden van de

Snelle Kreek duidt duidelijk de vroegere loop ervan aan.

Bij een wijziging in temperatuur en vochtigheid van de lucht verdampt het water in de bovenste grondlaag van de kreek niet even snel als dit in de omliggende gronden waardoor de kreekloop in een andere tint op een luchtfoto merkbaar wordt. Het verkregen beeld is in overeenstemming met de toestand door Roelans in 1732 weergegeven. (fig. 14 en 15 bovengedeelte).

Na het historisch onderzoek werd een omvangrijk programma van puntsonderingen en boringen in de polders uitgevoerd. In totaal werden 256 sonderingen verricht. De meeste metingen werden in de vorstperiode van de winter 1963 uitgevoerd. Hierdoor kon het zwaar materieel, nodig voor deze werken, plaatsen bereiken die normaal niet toegankelijk waren.

Door deze sonderingen werden de geulen nauwkeurig gelokaliseerd en was het mogelijk de hoedanigheid van het hierin gevormde slib en de dikte van de sliblaag te bepalen.

Samenvattend kan men zeggen dat de moeilijkheden bij de bouw van het kanaaldok B1 zich voordeden :

- 1° in een brede strook gelegen midden de hoofdgeul van het krekensstelsel in dit gebied (Grote Geul) en dit ter hoogte van de hierin uitmondende belangrijkste vertakkingskreek, nl. de Zandvoortkreek ;
- 2° op een plaats waar vroeger intensief aan vervenen werd gedaan;
- 3° in een gebied dat gedurende negentig jaar ononderbroken drijvend was ;
- 4° in een streek waarin de geulen reeds eeuwen vroeger problemen schiepen.

We mogen derhalve concluderen : wij bouwen heden op een soms onberekenbaar verleden voor de toekomst.

Een betere kennis van dit verleden kan uiteraard slechts haar nut opleveren, niet alleen bij infrastructurele werken, doch tevens bij de studie van het hydraulisch regime van de Schelde.

Thans zijn- of worden in verband met de Antwerpse haven-expansie, waterbouwkundige werken gepland op de linker Scheldeoever.

Buiten eenparige historische feiten en sommige gelijkaardige vormingsfasen, is de ontwikkeling van de poldergebieden langs beide Scheldeoevers gans verschillend.

Het geulenstelsel dat op de rechteroever slechts bij de strategische inundaties in de 16e eeuw ontstond, was, zoals reeds gezegd, op de linkeroever al jaren, zelfs eeuwen vroeger gevormd en dit door natuurlijke overstromingen.

De Melkader dankt zeer waarschijnlijk haar ontstaan aan de St. -Elisabethsvloed op 19/11/1404. De kreek van Kieldrecht en het Groot Gat tussen Doel en het oud Fort Liefkenshoek worden reeds vermeld in octrooien, respectievelijk daterend van 30/4/1432 en 23/12/1567. (84)

Verder volgden de Antwerpse Noorderpolders na de herindijkingen practisch dezelfde grenzen als voorheen , terwijl de Vlaamse polders, na de kunstmatige inundaties, heringedijkt werden volgens een volledig nieuwe tracering, waardoor nieuwe polders ontstonden, andere verdwenen of in de nieuwe polders geïntegreerd werden.

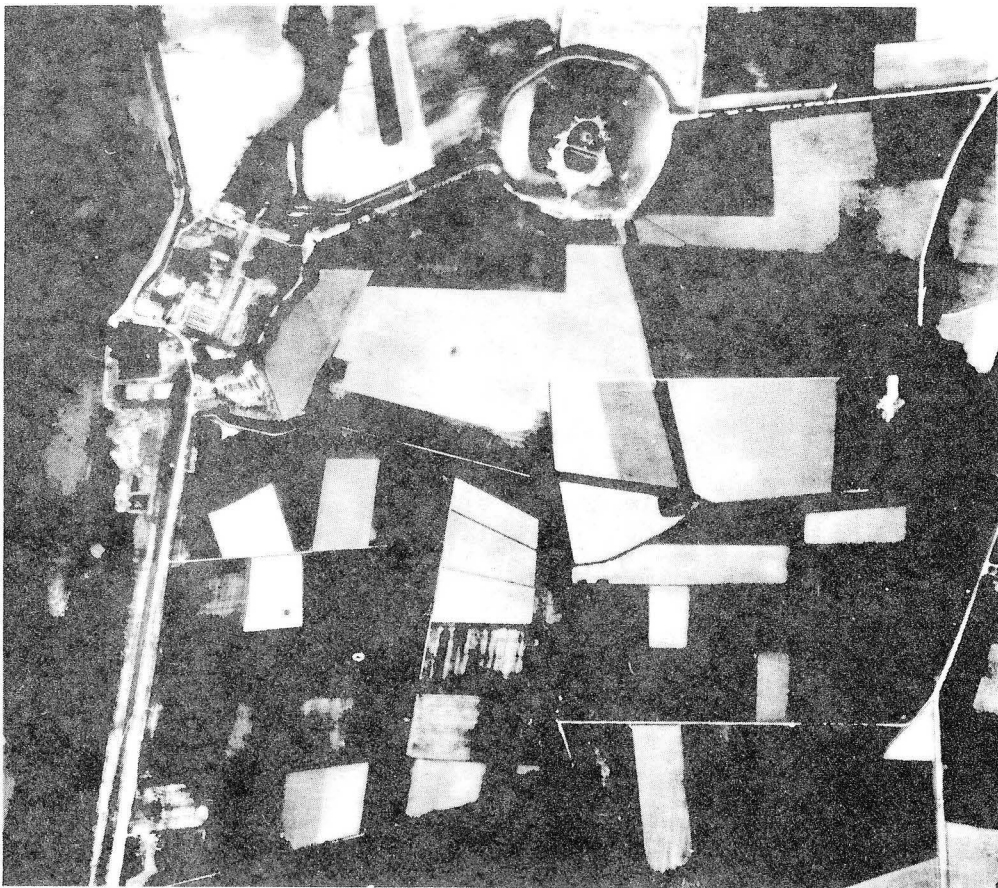
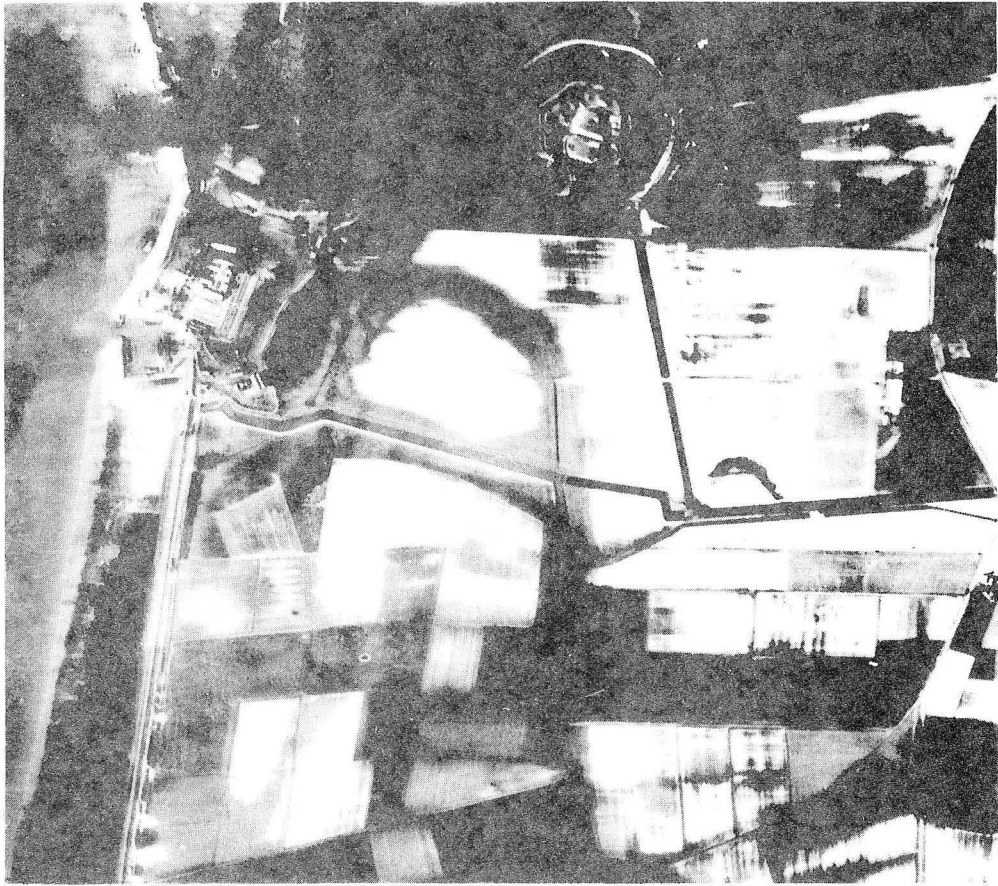

Fig 14

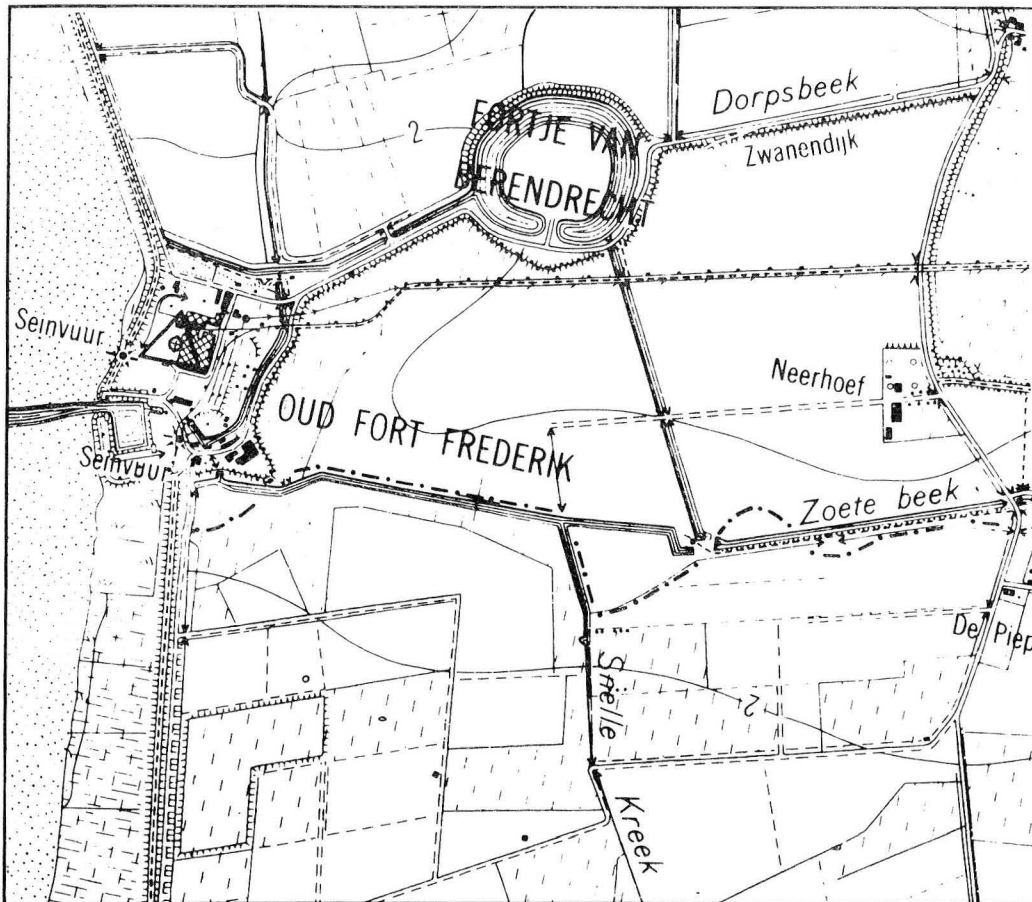
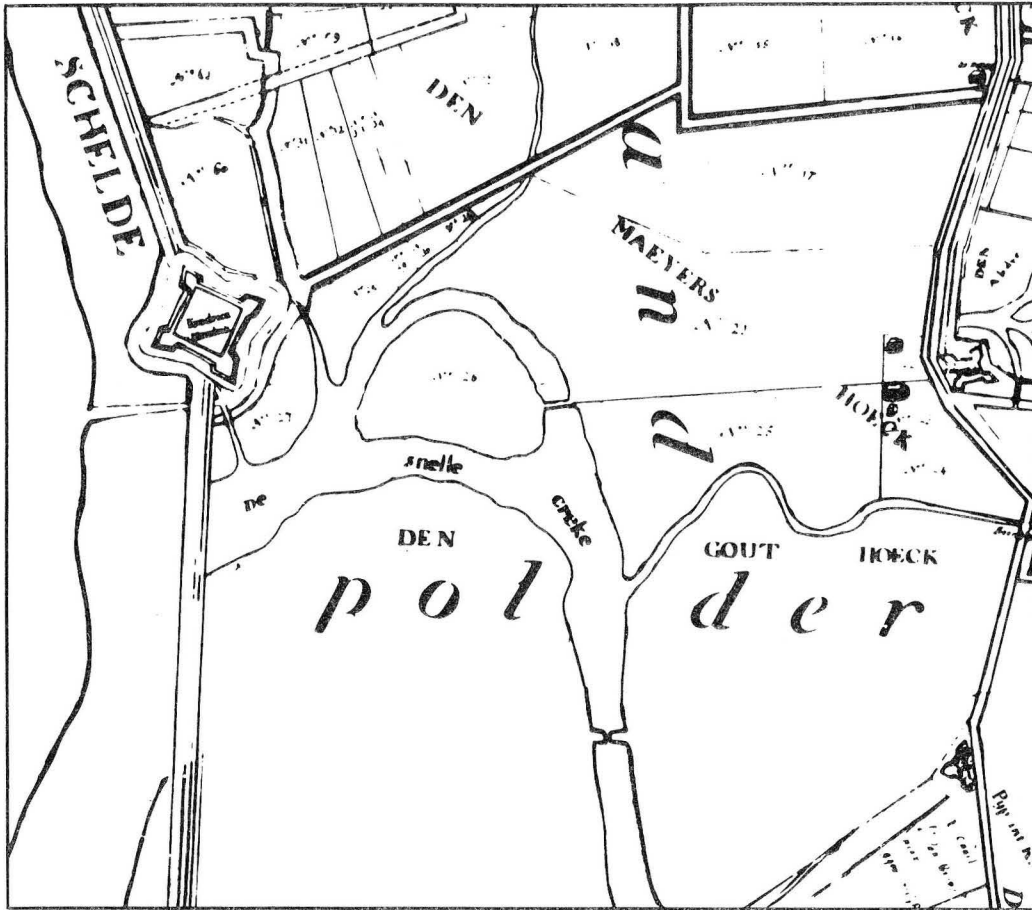

Fig.15

Daarbij ging de inpoldering op Nederlands grondgebied voort tot in het begin van de 20e eeuw (1897 Koningin Emmapolder, 1907 Hertogin Hedwigpolder) (85) en bleef een groot gedeelte drijvend land onbedijkt (Verdronken Land van Saaftinge).

Nochtans hebben, zowel de natuurlijke- als de strategische inundaties dezelfde nefaste gevolgen gehad en heeft het ongelimiteerd turfsteken langs de kreekoevers in beide polderstreken een ongunstige invloed op de bodem uitgeoefend.

De gronden, kunstmatig door uitvening of afgraving verkregen, vertonen meestal op een zekere diepte een papachtig slib zonder enige vastheid.

Daarenboven zijn de Scheldepolders wegens hun, uit militair oogpunt, uitzonderlijk gunstige situatie, rijkelijk bedeed geweest met forten en versterkingen.

Sommige werden ontmanteld, andere vervielentot ruïne en zijn momenteel visueel niet meer waarneembaar. Het feit dat in de loop der jaren men verschillende benamingen gaf aan één en hetzelfde fort en omgekeerd dat verscheidene forten een zelfde naam toebedeeld kregen, maakt de lokalisering van de eventueel nog bestaande grondvesten niet eenvoudiger.

Zo zou bijvoorbeeld het huidige fort De Parel niet vereenzelvigd kunnen worden met het fort onder dezelfde naam gekend en daterend van de 16e eeuw.

Dit laatste fort (De Parel I) werd in het begin van 1585 door de Spanjaarden gebouwd ter verdediging van het kanaal van Parma en zou volgens de huidige staat van het onderzoek

kunnen gelegen hebben in de schor bij de huidige afwaterings-
sluizen, zuidwaarts de Melkader.

Na de constructie van de Scheldebrug en na de inname van
Antwerpen verloor het alle belang. Het werd nochtans nog tot
in de 17e eeuw behouden en zou alsdan in verval zijn geraakt.

Tijdens de Spaanse successieoorlog, onder het gouverneur-
schap van de Markies van Bedmar werd een nieuw fort
(De Parel II) door de Fransen rond de jaren 1701-1702 opge-
trokken op de huidige plaats benoorden de Melkader.

Bij het verdrag van Utrecht in 1713 diende men het fort te
ontmantelen en af te breken. Hiervan kwam echter weinig te-
recht want in 1870 werd het door Brialmont nog verder uitge-
bouwd (De Parel III).

Een citaat van Goethe "Die grössten Schwierigkeiten liegen
da, wo wir sie nicht suchen" is op onze polders zeker toe-
passelijk.

De resultaten van onze verdere opzoekingen nopens de linker
Scheldeoever zullen het voorwerp uitmaken van een volgende
studie.

Borgerhout, februari 1972.

V. AANTEKENINGEN.

1. Prof. Dr. F. Blockmans
Antwerpen in de XVIe eeuw.
Uit "Antwerpens Gouden Eeuw", pag. 14
Uitg. Ontwikkeling - Antwerpen 1955.
2. Torfs, Lod.
Nieuwe Geschiedenis van Antwerpen.
1862 - 2e deel, pag. 23.
3. Torfs, Lod.
Nieuwe Geschiedenis van Antwerpen.
1862 - 2e deel, pag. 23.
4. Prof. Dr. F. Blockmans
Antwerpen in de XVIe eeuw.
Uit "Antwerpens Gouden Eeuw", pag. 14
Uitg. Ontwikkeling - Antwerpen 1955.
5. Cuvelier, J.
Les dénombremens de foyers en Brabant.
(XIVe XVIe siècle) 1912. pp. 470-471.
6. Kummer
Polders du Bas-Escaut en Belgique.
Annales des Travaux Publics - 1844 - T. II, pag. 20
7. Torfs, K. L.
Historische schets der watervloeden in België en Holland -
1850, pag. 36.
8. Prims, Floris
Geschiedenis van Antwerpen - VIIe deel - 1e boek - 1938,
pag. 108.
Uitg. N. V. Standaard Boekhandel Antwerpen, 1938.
9. Ermerins, Jacobus
Eerste stichting en lotgevallen van sommige plaatsen
ten Oosten en Westen der Schelde gelegen.
Nieuwe verhandelingen van het Zeeuwse Genootschap
der Wetenschappen, deel 5 - 1835, pag. 9.
10. Van Bruyssel, E.
Histoire politique de l'Escaut - 1864, pp. 77-78.

11. Gutberleth Tobias naar Simon Abbes Gabbema.
Nederlandse watervloeden of nauwkeurige beschrijvinge van alle watervloeden voorgevallen in Holland, Zeeland, Vlaandren, Braband, Utrecht, Gelderland, Friesland, Overijssel, Groningerland en de naabuirige landen.
Gouda 1703, pp. 223 e. v.
12. Gutberleth Tobias naar Simon Abbes Gabbema.
Nederlandse watervloeden of nauwkeurige beschrijvinge van alle watervloeden voorgevallen in Holland, Zeeland, Vlaandren, Braband, Utrecht, Gelderland, Friesland, Overijssel, Groningerland en de naabuirige landen.
Gouda 1703, pag. 227.
13. Prims, Floris
Geschiedenis van Antwerpen - VIIe deel - le boek -
1938, pag. 108.
N. V. Standaard Boekhandel Antwerpen 1938.
14. Vanderlinden, E.
Chronique des événements météorologiques en
Belgique jusqu'en 1834, pag. 120.
Bruxelles 1924.
15. Gutberleth, Tobias naar Simon Abbes Gabbema.
Nederlandse watervloeden of nauwkeurige beschrijvinge van alle watervloeden voorgevallen in Holland, Zeeland, Vlaandren, Braband, Utrecht, Gelderland, Friesland, Overijssel, Groningerland en de naabuirige landen, pag. 239.
Gouda 1703.
16. Kummer
Polders du Bas-Escaut en Belgique.
Annales des Travaux Publics - 1844- T. II, pag. 21.
17. Ermerins, Jacobus
Eerste stichting en lotgevallen van sommige plaatsen
ten Oosten en Westen der Schelde gelegen.
Nieuwe verhandelingen van het Zeeuws Genootschap
der Wetenschappen, deel 5 - 1835, pag. 9.
18. Hasse, G.
Les premières digues au Nord d'Anvers.
Bulletin de la Société Royale de Géographie d'Anvers,
t. 59, fasc. 4, 1939, pag. 279.
19. Vanderlinden, E.
Chronique des événements météorologiques en Belgique
jusqu'en 1834, pag. 124.
Bruxelles 1924.

20. Prims, Floris
Geschiedenis van Antwerpen.
VIIIe deel - 1e boek, pag. 22.
Uitg. N. V. Standaard Boekhandel Antwerpen, 1964.
21. Génard, P.
Anvers à travers les âges.
T. II - 1888, pag. 190.
22. Vifquain, J. B.
Des voies navigables en Belgique.
1842 - pag. 34.
23. Kummer.
Polders du Bas-Escaut en Belgique.
Annales des Travaux Publics - 1844 - T. II, pag. 22.
24. Van Bruyssel, E.
Histoire politique de l'Escaut - 1864, pag. 110.
25. Gutberleth Tobias R. G. naar Simon Abbes Gabbema
Nederlandse watervloeden of nauwkeurige beschrijvinge
van alle watervloeden voorgevallen in Holland, Zeeland,
Flaandren, Braband, Utrecht, Gelderland, Friesland,
Overyssel, Groningerland en de naaburige landen.
Gouda 1703 - pp. 265 - 266 - 267.
26. Gutberleth Tobias R. G. naar Simon Abbes Gabbema
Nederlandse watervloeden of nauwkeurige beschrijvinge
van alle watervloeden voorgevallen in Holland, Zeeland,
Flaandren, Braband, Utrecht, Gelderland, Friesland,
Overyssel, Groningerland en de naaburige landen.
Gouda 1703 - pp. 265-266.
27. Torfs, Lod.
Nieuwe geschiedenis van Antwerpen.
1e deel - 1862 - pag. 185.
28. Prims, Floris
Geschiedenis van Antwerpen.
VIIIe deel - 1e boek - pag. 129.
Uitg. N. V. Standaard Boekhandel Antwerpen, 1941.
29. Strada, F.
Nederlandse oorlogen D. II. pp. 381-383.
(Zie Ermerins - Eerste stichting en lotgevallen
van sommige plaatsen ten Oosten en Westen der Schelde
gelegen - pp. 11-12).

30. Prims, Floris
Antwerpiensia 1943 - Beelden uit de cultuurstrijd.
pp. 322 e. v.
Uitg. N. V. Standaard Boekhandel Antwerpen 1943.
31. Prims, Floris
Antwerpiensia 1950. pag. 47
Uitg. De Vlijt, Antwerpen 1951.
32. Vicomte Charles Terlinden
Le siège d'Anvers par Alexandre Farnèse (1584-1585).
(A Travers notre histoire et ses gloires 1943) pag. 178.
33. Prims, Floris
Antwerpiensia 1950. pp. 91 e. v.
Uitg. De Vlijt Antwerpen 1951.
34. Prims, Floris
Antwerpiensia 1950. pag. 100
Uitg. De Vlijt - Antwerpen 1951.
35. Prims, Floris
Antwerpiensia 1950. pag. 95
Uitg. De Vlijt, Antwerpen 1951.
36. Torfs, K. L.
Historische schets der watervloeden in België en
Holland - 1850. pag. 43.
37.
Corte Deductie nopende het gepasseerde ontrent de
Polders van Austruweel, Lillo ende Oorderen,
't sedert den Jaere 1585, tot nu toe, ende hoe die
hebben ghestaen onder het bestier van sijne Majesteyt
ter exclusie van de Heeren Staeten van Brabant. pag. 1
R. A. A. Archief Polders van Muisbroek en Ettenhoven nr 7.
38. Octroy voor de Polders van Lillo, Staebroeck, Santvliet
ende Beirendrecht. 13 mei 1650.
Rijksarchief Antwerpen.
Archief van de polder van Lillo C. A. nr 1209.
39. Torfs, K. L.
Historische schets der watervloeden in België en
Holland - 1850, pag. 45.
40. Ondertekst bij kaart "Pas -Caert van de ghelegentheyte vande
Schans te Santvliet, vertoonêde de verdroncken overwaterde
landen, nieuw aengewasse gorsingen, ên de kreeken oft killen
in ên door de selve tusschê Bergen op Zoom en Antwerpen.
Van nieuw verbeterd door Claes Jansz. Visscher 1628.
(S. A. A. nr 64B/6).

41.
Corte Deductie nopende het gepasseerde omtrent de Polders van Austruweel, Lillo ende Oorderen, 't sedert den Jaere 1585, tot nu toe, ende hoe die hebben ghestaen onder het bestier van sijne Majesteyt ter exclusie van de Heeren Staeten van Brabant.
R. A. A. Archief Polders van Muisbroek en Ettenhoven nr 7.
42. Blaeu, Joan
Derde Stuck der Aerdrycksbeschrijving, welck vervat de Nederlanden. 1664 -pag. 14.
43.
Reflexien voor de Geinteresseerde der Polders van Lillo cum annexis tot bewijs dat hun versoeck om eene Prolongatie van Octroy, bestaat in eene Rechtmaetigheyt ende Justitie distributief. (1738).
Rijksarchief Antwerpen.
Archief van de Polder C. A. nr 1212.
44. Gutberleth, Tobias R. G. naar Simon Abbes Gabbema.
Nederlandse watervloeden of nauwkeurige beschrijvinge van alle watervloeden voorgevallen in Holland, Zeeland, Vlaandren, Braband, Utrecht, Gelderland, Friesland, Overyssel, Groningerland en de naabuirige landen.
Gouda 1703 - pag. 343.
45. Octroy du 27 de Mars 1682.
Corte deductie bijlage VIII.
R. A. A. Archief Polders van Muisbroek en Ettenhoven nr 7.
46. Kummer
Polders du Bas-Escaut en Belgique.
Annales des Travaux Publics - 1844-T. II - pp. 43-49.
47. Ermerins, Jacobus.
Eerste stichting en lotgevallen van sommige plaatsen ten Oosten en Westen der Schelde gelegen.
Nieuwe verhandelingen van het Zeeuwse Genootschap der Wetenschappen, deel 5 - 1835 - pp. 18-19.
48.
Corte Deductie nopende het gepasseerde omtrent de Polders van Austruweel, Lillo ende Oorderen, 't sedert den Jaere 1585, tot nu toe, ende hoe die hebben ghestaen onder het bestier van sijne Majesteyt ter exclusie van de Heeren Staeten van Brabant, pag. 5.
R. A. A. Archief Polders van Muisbroek en Ettenhoven nr 7.

49. Gutberleth, Tobias R. G. naar Simon Abbes Gabbema.
Nederlanse watervloeden of nauwkeurige beschrijvinge
van alle watervloeden voorgevallen in Holland, Zeeland,
Flaandren, Braband, Utrecht, Gelderland, Friesland,
Overyssel, Groningerland en de naabuirige landen.
Gouda 1703 - pp.346-347.
50. Kummer
Polders du Bas-Escaut en Belgique.
Annales des Travaux Publics - 1844 - T. II - pag. 21.
51. Kummer
Polders du Bas-Escaut en Belgique.
Annales des Travaux Publics - 1844 - T. II - pag. 21.
52. Extrait d'Octroy donné par le Roy notre Seigneur pour
restouper les trous faits aux Dicques d'Austruele &
autres marescages & terres circonvoisines ult.
January 1587.
(Corte deductie nopende. zie aantekening nr 37)
Rijksarchief Antwerpen.
Archief Polder van Muisbroek en Ettenhoven, n° 7.
53.
Corte Deductie nopende het gepasseerde omtrent de
Polders van Austruweel, Lillo ende Oorderen, 't sedert
den Jaere 1585, tot nu toe, ende hoe die hebben ghestaen
onder het bestier van sijne Majesteit ter exclusie van
de Heren Staeten van Brabant. pp. 1-2
R. A. A. Archief Polders van Muisbroek en Ettenhoven nr 7.
54. Extract uyt het Octroy ons ghenadich Heeren des Coninckx
verleent op 't faict ende directie vander Dijckagie van
Austruweele ende andere by-ligghende gheinondeerde
Polders, mitsgaders den Couwensteynschen Dijck ende
't ghene daer van dependeert den een en twintighste Mey 1592.
(Corte deductie zie aantekening nr 37).
R. A. A. Archief Polders van Muisbroek en Ettenhoven nr 7.
55. Prims, Floris
Polderstudiën.
Antwerpiensia 1950. pp. 87 e. v.
Uitg. De Vlijt, Antwerpen 1951.
56. Extract uyt het Octroy van 5 Feb. 1601 verleent door Albert
ende Isabel Clara Eugenia Infante van Spaengnien, bij der
gratien Godts Erts-Hertogen van Oostenrijk.
(Corte deductie zie aantekening nr 37).
R. A. A. Archief Polders van Muisbroek en Ettenhoven nr. 7.

57. Rekening van Merten Meermans
Rijksarchief Antwerpen.
Polder van Austruweel en omliggende, n° 19.
58. Kummer
Polders du Bas-Escaut en Belgique.
Annales des Travaux Publics - 1844 - T. II - pag. 44.
59. Octroy bij den Coninck ghegunt ende gheoctroyeert
aende gheinundeerde Polders van Austruweel,
Wilmersdonck, Oorderen, Eeckeren, Mercxem ende
Steenborgherweert, opden 20 February 1649.
Algemeen Rijksarchief.
- 59a. Octroy voor de Polders van Lillo, Staebroeck,
Santvliet ende Beirendrecht. De dato 13 May 1650.
Algemeen Rijksarchief.
60. Ampliation d'Octroy pour le Dicquage d'Austruweel &
autres Polders enclavées du Xiiiij, Juillet 1651.
Algemeen Rijksarchief.
61.
Corte Deductie nopende het gepasseerde omtrent
de Polders van Austruweel, Lillo ende Oorderen,
't sedert den Jaere 1585, tot nu toe, ende hoe die
hebben ghestaen onder het bestier van sijne Majesteyt
ter exclusie van de Heeren Staeten van Brabant.
R. A. A. Archief Polders van Muisbroek en Ettenhoven nr. 7.
62. Prims, Floris
Antwerpiensia 1950. pag. 172
Uitg. De Vlijt, Antwerpen 1951.
63. Kaart of landboek - polder van Oosterweel en Wilmersdonck.
Rijksarchief Antwerpen nr. 128/7 - 128/8.
64. Réflexions pour les Adhérités et Intereszez des Poldres
de Lillo, Staebroeck, Santvliet et Beirendrecht au sujet
de la Prolongation de leurs primitifs Octrois. (1718).
Rijksarchief Antwerpen. Archief Polder C. A. nr 1211.
65. Toestemming van de Raad van State van de Verenigde
Nederlanden aan de verdronken Landen van Hoevenen,
Oorderen en Wilmarsdonk om met hun dykage te mogen
voortgaan (11. 11. 1661).
Rijksarchief Antwerpen. Archief van de Polders van
Muisbroek en Ettenhoven nr 28).

66. Aanstelling van ir. David Bollaert door de Raad van State van de V érenigde Nederlanden om toezicht uit te oefenen op de herdijking van de dykage van Oosterweel, Wilmarsdonk, Ekeren en Hoevenen dd. 20/3/1662.
Rijksarchief van Antwerpen. Archief van de Polders van Muisbroek en Ettenhoven nr 30.
67.
Corte deductie nopende het gepasseerde omtrent de Polders van Austruweel, Lillo ende Oorderen, 't sedert den Jaere 1585, tot nu toe, ende hoe die hebben ghestaen onder het bestier van sijne Majesteyt ter exclusie van de Heeren Staeten van Brabant.
R. A. A. Archief Polders van Muisbroek en Ettenhoven nr 7.
68. Extrait d'Octroy du 27 Mars 1682, verleent door " Charles par la grace de Dieu Roy de Castille".
(Corte deductie zie aantekening nr 37).
69. Verschillende octrooien bewaard bij het Rijksarchief v. Antwerpen.
(Archief van de polders van Lillo C. A. en van de polders van Ettenhoven en Muisbroek).
70. Octroy ou permission de sa Majesté Impériale & Catholique pour le rediquage d'Oorderen, Wilmersdonck et Ordam - 10/2/1722.
Algemeen Rijksarchief.
71. Decreet by den Keyser ende den Koninck in sijnen souvereynen Raede van Brabant verleent aende Ingelanden vande nieuwe Dijckagie van Oorderen, Wilmersdonck en Ordam. 2 Meert 1723.
Algemeen Rijksarchief.
72. Generale Vercavelinghe van alle ende jegelijcke de Landen gevallen ende gelegen inden nieuwen Polder ende Dyckagie van Oorderen, Wilmersdonck ende Ordam innegedyckt ende gesloten op den 31 July 1722.
Algemeen Rijksarchief.
73. Decreet van syne Keyserlijcke ende Conincklycke Majesteyt gheobtineert op de voorenstaende Generale Vercavelinghe den 20 Mey 1723.
Alg. Rijksarchief.
74. Smalcavelinghen tussen de Respective Ingelanden vanden voorschreven Polder ende Dyckagie van Oorderen, Wilmersdonck ende Ordam, aengegaen ende gevolgt op de Generale Vercavelinghe van allen de landen inde voorschreve Dyckagie gelegen.
Algemeen Rijksarchief.

75. Bundel verhoging en verzwaring van dijken : 1654-1776.
(Archief Polder van Lillo C. A. nr 879)
Rijksarchief Antwerpen.
76. Bundel verhoging en verzwaring van dijken : 1654-1776.
(Archief Polder van Lillo C. A. nr 879)
Rijksarchief Antwerpen.
77. Vanderstraeten
Carte de circonférence du digue de mer des polders de Lillo,
Stabrouck, Santvliet & Berendrecht, 28/1/1727.
(Archief Polder van Lillo C. A. nr 1152).
Rijksarchief Antwerpen.
78. Jamees, A.
Inventaris van het Archief van de Polder van Lillo, Stabroek,
Berendrecht en Zandvliet. pag. 12
79. Bundel indijking 1651-1767.
(Archief Polder van Lillo C. A. nr 878).
Rijksarchief Antwerpen.
80. Decreet van 22/11/1741.
"Alsoo inden Souvereynen Raede van Haere Majesteyt Maria
Theresia".
(Archief Polder van Lillo C. A. nr 1214).
Rijksarchief Antwerpen.
81. Bundel verkoop van Turf 1666-1918.
(Archief Polder van Lillo C. A. nr 875).
Rijksarchief Antwerpen.
82. Reglement van de vragttonen waar naar de Vrijshippers
van de Polders van Lillo, Stabroek, Berendrecht, Sandvliet,
den Doel, St. Anne, en Keetenisse hen zullen hebben te
reguleeren. 28 september 1758.
(Archief Polder van Lillo C. A. nr 1215).
Rijksarchief Antwerpen.
83. Sterling, A.
Oude geulen in de polders ten noorden van Antwerpen. pp. 491-503.
Vierde Internationaal Havenkongres, Antwerpen 22-27 juni 1964.
84. Wolters, M. J.
Recueil de Lois, Arrêtés, Règlements etc. concernant
l'administration des eaux et polders de la Flandre Orientale
(Gand 1869). pp. 59 e. v. en pag. 28.

85. Brand, K. J. J. °
De geografische ontwikkeling van Oost Zeeuwsch-Vlaanderen
en de invloed hiervan op de waterstaatkundige toestand.
pp. 4 e. v.
86. Prims, Fl.
Antwerpiensia 1950. pp. 11 en 32
Uitgeverij "De Vlijt" Antwerpen.
87. Doursther, Horace
Dictionnaire universel des poids et mesures anciens et
modernes contenant des tables des monnaies de tous les pays.
(Meridian Publishing C°, Amsterdam - 1965).
88. Van Lantschoot, Juul
De oude akkermaten van Vlaamsch België, met taal- en
geschiedkundige nota's.
(Dendermonde 1927.)

VI. KAARTEN.

Figuren.

1. Luyken
Het belegg der Stadt Antwerpen in den Jaeren MDLXXXIV
en MDLXXXV.
Stadsarchief Antwerpen n° 64B11.
2. Van Lijere J. C.
Obsessio Antverpiae Alexandro Imperante. 1691.
Stadsarchief Antwerpen n° 64B/8b.
3. Aitsingerius
De Leone Belgico (1588).
Aigentliche Contrafactur und abriß, wie, und was gestalt
die von Antorff das Landt beider seitz, des Schelts in wasser
gestaltt, sich mit Schantzen und Blochheuser auff vielen
ortern versehen Do, was mitt A verzeihnet, die Statt, wass
aber mitt P der Prins von Parma inhat.
Anno Dni 1584, 22 December.
4. Aitsingerius
De Leone Belgico (1588).
Wie und wass gestalt die diecken vor Antorff durch gestochen,
unt mit vielen blochhusern so woll von dem Princen von Parma,
als von der Statt Antorff besatz seindt.(A.Dni M D LXXXV).
Stadsbibliotheek Antwerpen K. 7339.
5. Blaeuw Guigelmus
Tabula Castelli ad Sandflitam qua simul innundati agri,
alluviones fossae alvei quae Bergas ad Zomam et Antverpnam
interjacent. 1635.
Kon. Bibl. Kaarten en Pl. n° IV B Escaut Inf. III 8834.
6. Verhoeven, Abraham
Afbeeldinghe van Santvliet, noch hoe den vijandt is ghecomen
voor de Cruysshanse ende is te Lande ghesedt in Brabandt
teghen over de ~~Peerle~~ Schanse, heeft het Melckhuys in ghenomen
ende hem daer beschanst - den 7 Junij 1632.
Stadsarchief Antwerpen nr 64B/24.
7. Onbekend auteur.
+/- 1621-1632
Stadsarchief Antwerpen n° 64B/9.
8. Verbist, Peter
Nieuwe Caert vande ghelegentheyte vande Oost en Wester Schelde
vertoonende ock de verdroncken overwaterde Lande nieu aange-
wassen Schoren en de Kreeke oft killen in en door de selve tussche
Bergen en Antwerpen, soo het nu is 1638.
Koninklijke Bibliotheek C. & P. IV B III 8789.

9. Jansonius, Johannes
Tabula Castelli ad Sandflitam, qua simul inundati agri, alluviones, fossae, alvei, quae Berges ad Zomam et Antverpiam interjacent, annotantur. 1653.
Koninklijke Bibliotheek C. & Pl. IV B 8852.
10. Samenvoeging van kaarten van 1655-1723 en 1732 vergeleken bij een huidige kaart.
- a) Roelans Jacobus Thomas
De onderschreven, gesworen Landt ende Edifitie Meester geadmitteert inden souverainen raade van Brabant ende Kamere van rekeningen, verklaart deze Caerte figuratieff gemaakt ende getrocken te hebben voor het meesten deel uyt de Caerte figuratieff der heerlijkheit van Beirendrecht in de geregtshuys aldaer berustende sijnde opgesloten in eene houte Casse alsmede uyt de Caerte figuratieff der Stadt Santvliet, berustende ter secretarije aldaer, ende ten deele door mijn eijgen metinge ende oculaire inspectie volmaeckt, actum den 15 July ende de volgende dagen. Anno 1732.
Algemeen Rijksarchief C. & Pl. nr 2667.
- b) Van Gelre, M.
Caerte ende metinge van den Polder ende heerlijkheit van Lillo, gelegen op de Oostsijde vande Schelde, in het hertogdom van Brabant, gedaan bij mij Migiel Van Gelre gesworen Landtmeter des voorsijden hertogdoms van Brabant ende van Vlaenderen etc. tot Antwerpen residerende, ten versoucke van de heeren hoofdgelanden vanden selven Polder, is gemeten hemelsbreede te wetene, alle schijslooten, wegslooten, ende barmslooten die niet wijder en sijn als een roede halff ende halff, en die wijder sijn een halve roede vanden oppercant de groote is gestelt in ieder parceel, ende gestelt op den klijnen voet naer de regte conste van Geometria. Aldus gemeten inden jare 1652 met de roede van veertien voeten Antwerps ende is de groote gereduceert op de Cavelmaete van Lillo, waervan de 75 gemeten maken $69 \frac{1}{2}$ gemeten der roede van veertien voetvoersijde. 1655
Algemeen Rijksarchief C. & Pl. nr 407.
- c) Van Goethem, G.
Zie nr 11.

11. Onbekend auteur.
Caerte figuratieve verthoonende principalijck de verdronken landen, gebroken dijcken, schorren, creecken, blicken, drooghten ende Invliet ende beecken vant hooger Landt affcomende beginnende van den Cauwenstijnschen Dijck, noortwaerts langs de Schelde tot aen den ligger toe en weeromme van daer naer hooger toe keerende langs Santvliet tot aen het Peckgat en soo langs den voornoemde Cauwenstijnschen Dijck weerom aende Schelde, mitsgader oock de Creecken ofte geullen int verdroncken Lant van Oosterweel, gelijk het selve bevloijt wordt over de goten, soo inde Schelde Dijck als door den Cauwenstijnschen dijck, alles gedaen ende geobserveert bij den onderschreven Capⁿ ende Ingenieure ten dienste van sijne Con. M^t. In de maent April 1642. (Algemeen Rijksarchief C. & Pl. nr 7022).
12. Verbist, P. naar metingen van Henselmans en Bollaert.
Caerte ende metinge van de verdroncken Landen van Oorderen met de Geulen, ende Ettenhoven met de Straeten ende Beecken, en oock de aen-wassende Landen, gemeten door Cornelis Henselmans van Stabroeck, en de Diepten inde Geulen sijn gemeten door den Ingenieur Bollaert van Bergen op den Zoom - Anno 1661.
Algemeen Rijksarchief C. & Pl. nl 2660.
13. Van Goethem, G.
Carteringhe ende metinge gedaen bij den onderschreven gesworen Lantmeter geadmitteert door sijne Ma^t van alle de landen gelegen in den nieuw bedijckten Polder van Oorderen, Wilmersdonck ende Ordam besloten den jaere 1722 de selve landen gedelinieert in hunne straeten ende veghen ende verdeelt in hoofdcavels ende smalcavelingen als in deze Carte te sien is. Alles gemeten met waeterlantse maete van derthien en een derde voeten Antwerps inde roede rontsomme ten alfvensloten teghen de straeten en Dijcken, inden waeterganck tegen den Nieuwen Dijck een quaert Roede, int waeter onder aen de Creken tot soo verr de Paelen bij neutrale persoonen sijn gestelt op 't ordinaire Winters waeter. Actum tot Nieukercken Lande van Waes desen 28e July 1723.
Rijksarchief Antwerpen.
14. Luchtfoto's van de omgeving van de Snelle Kreek :
bovengedeelte : in maart 1953 Snelle Kreek zichtbaar ;
benedengedeelte : normale omstandigheden in 1954 :
Snelle Kreek niet zichtbaar.
15. Omgeving Snelle Kreek :
bovengedeelte : detail van de kaart van Roelans (1732) ;
benedengedeelte : huidige stafkaart.

16. Situatiekaart.

17. Overzichtskaart van de polders.

VII. BIBLIOGRAFIE.

1. Baplué, H.
Les polders de l'Escaut au Nord d'Anvers.
(Bull. de la Soc. Royale de Géographie d'Anvers,
T. LXII - 1948).
2. Blaeu, Joan
Derde stuck der aardrijksbeschrijving welck vervat de
Nederlanden - 1664.
3. Blockmans, F.
Antwerpen in de XVIe eeuw.
(Uit "Antwerpens Gouden Eeuw") 1955.
4. Cuvelier, J.
Les dénombrements de foyers en Brabant.
(XIVe - XVIe siècle) 1912.
5. ir. E. De Beer - ir. M. Wallays
Aanwending van kartonnen Kjellman-Franki-wieken en van
het procédé der elektro-osmose voor de bouw van een kaai-
muur in de alluviale vallei van de grote geul te Antwerpen.
(Verslagboek van het 4de Internationaal Havenkongres,
Antwerpen 22-27/6/1964, pp. 491-503).
6. De Seyn, E.
Geschied- en aardrijkskundig woordenboek van de Belgische
gemeenten.
7. Ermerins, Jacobus
Eerste stichting en lotgevallen van sommige plaatsen ten
Oosten en Westen der Schelde gelegen.
(Nieuwe verhandelingen van het Zeeuws Genootschap der,
Wetenschappen - deel 5 - 1835).
8. Génard, P.
Anvers à travers les âges.
T. I en II - 1888.
9. Guicciardini
Beschrijvinghe van alle de Nederlanden. 1567.
10. Gutberleth Tobias R.G. naar Simon Abbes Gabbema
Nederlandse watervloeden of nauwkeurige beschrijvinge
van alle watervloeden voorgevallen in Holland, Zeeland,
Flandren, Brabant, Utrecht, Gelderland, Friesland,
Overijssel, Groningerland en de naaburige landen.
(Gouda 1703).

11. Hasse, G.
Les premières digues au Nord d'Anvers.
Extrait du T. LIX - 4e fasc. Bull. de la Soc. Royale
de Géographie d'Anvers.
12. Havermans, R.
De haven groeit, de polder sterft.
Tijdschrift "Antwerpen" nr 1 - 1956
3 - 1956
4 - 1957
2 - 1958
3 - 1958
1 - 1959
13. Jamees, A.
Inventaris van het Archief van de Polder van Lillo, Stabroeck,
Berendrecht en Zandvliet. 1957.
14. Kummer
Polders du Bas-Escaut en Belgique.
Annales des Travaux Publics de Belgique - 1844 - T. II.
15. Dr. M. Lamberty en Dr. R. F. Lissens
Vlaanderen door de eeuwen heen, 2de deel.
16. Le Page, Hendrik
De Vesting Lillo.
Vlaamse toeristische bibliotheek.
17. Leper, J.
Kunstmatige inundaties in Maritiem Vlaanderen 1316-1945.
1957.
18. Meriam, M. C.
Topographia Germaniae Burgund-Niederlande, M. Z.
Topographia circuli Burgundici, oder Beschreibung und
eigentliche Abbildung der Vornehmsten Oerther in dem
Hochlöblichen Burgund und Niederlandischen Craysse. (1659).
19. Pauwels, Achiël
De oorsprong van de Belgische polderwetgeving. 1937.
20. Pauwels, Achiël
Polders en Wateringen. 1935.
21. Pirenne, H.
Geschiedenis van België III - VIe deel - 1923.
22. Prims, Floris
Geschiedenis van Antwerpen.
VIIe deel - 1e boek 1938
VIIIe deel - 1e boek 1941.

23. Prims, Floris
Antverpiensia 1928
Antverpiensia 1933
Antverpiensia 1943: Beelden uit de cultuurstrijd
Antverpiensia 1949
Antverpiensia 1950
Antverpiensia 1951.
24. Prims, Floris
Antwerpen door de eeuwen heen. 1951.
25. Sabbe, E.
Anvers.
Métropole de l'Occident.
(1492-1566).
26. Dr. J. Scheerder
Geschiedenis der Nederlanden.
Deel IV. Het Zuiden na 1648.
1950.
27. Schepens, G.
Uitbreidingswerken in het kader van het tienjarenplan.
Hinterland XVI-1967 nr 54.
28. Schramme, J.
Des Polders. (1904).
29. Snacken, F.
De ontwikkeling van het Schelde-polderlandschap.
30. Snacken, F.
Verklarende tekst bij het kaartblad
Noordhoek 5 E, Kieldrecht 14 W, Lillo 14 E.
31. Snacken, F. - De Coninck, F.
Verklarende tekst bij het kaartblad Ekeren 15 W.
32. Sterling, A.
Oude geulen in de polders ten Noorden van Antwerpen.
Verslagboek van het 4de Internationaal Havencongres
Antwerpen 22-27/6/1964, pp. 491-503.
33. Vicomte Charles Terlindën
Le Siège d Anvers par Alexander Farnèse (1584-1585).
A travers notre histoire et nos gloires. (1943).

34. Tirion, Isaak
Hedendaagse historie of tegenwoordige staat van alle volkeren.
XIIe deel, vervolgende de beschrijving der Vereenigde Nederlanden en vervattende bijzonderlijk die der Generaliteitslanden Staats Brabant, Staats Land van Overmaaze, Staats Vlaanderen en Staats Opper-Gelderland met den Staat der bezetting in de Barrièreplaatsen enz. (1740)
(Nederland in vroeger tijd - deel XIII - Europese bibliotheek).
35. Torfs, Lod.
Nieuwe geschiedenis van Antwerpen.
1862.
36. Torfs, K. L.
Historische schets der Watervloeden in België en Holland - 1850.
37. Van Bruyssel, E.
Histoire politique de l'Escaut - 1864.
38. Van der Essen
Alexandre Farnèse, Prince de Parme, Gouverneur des Pays-Bas 1545-1592.
39. Vanderlinden, E.
Chronique des événements météorologiques en Belgique jusqu'en 1834. (Bruxelles 1924).
40. Van Hemelryck, M.
De Vlaamse Krijgsbouwkunde. 1950.
41. Prof. Dr. L. G. Verberne
Geschiedenis der Nederlanden.
Deel III. Het Koninkrijk der Nederlanden. 1950.
42. Vifquain, J. B.
Des voies navigables en Belgique - 1842.
43.
Corte deductie nopende het gepasseerde omtrent de Polders van Austruweel, Lillo ende Oorderen, t' sedert den Jaere 1585 tot nu toe, ende hoe die hebben ghestaen onder het bestier van sijne Majesteit ter exclusie van de Heeren Staeten van Brabant. (1709).
44.
Synthese van de provincie Antwerpen.
Uitgave Provinciebestuur van Antwerpen.

VIII. BRONNEN.

Kaarten en documenten van :

- 1° het Algemeen Rijksarchief te Brussel (A. R. B.)
- 2° het Rijksarchief van Antwerpen (R. A. A.)
- 3° het Stadsarchief van Antwerpen (S. A. A.)
- 4° de Koninklijke Bibliotheek Albert I te Brussel (K. B.)
- 5° de Stadsbibliotheek van Antwerpen (S. B. A.)
- 6° de Bibliotheek van het Ministerie van Openbare Werken
te Brussel (B. O. W.).
- 7° de Bibliotheek en Archief van het Waterbouwkundig
Laboratorium te Borgerhout (B. W. L.).

OVERZICHTSKAART VAN DE POLDERS.

REGISTER VAN AARDRIJKSKUNDIGE NAMEN.

Antwerpen	C 3	
Armendijk	B 1	
Berchem	C 3	
Berendrecht	B 1	
Berendrecht (Polder van)	B 1	
Berendrechtsedijk	B 1	
Beveren	B 3	
Beveren (Polder van)	A 3	
Beverse dijk	B 2	B 3
Blauwgaren	B 1	
Blauwgarendijk	B 1	B 2
Blauwgarenkreek	B 1	
Blokkerdijk	B 3	
Boerenschans	B 3	
Boerinnenschans	C 3	
Borgerhout	C 3	
Borgerweertpolder	B 3	
Bunderdijk	B 2	C 2
Burcht	B 3	
Burcht(Fort van)	B 3	
Callose dijk	A 2	
Dam	C 3	
Den Deurgang	A 2	
Den Noortpolder	B 1	
De Noort	A 1	
De Parel I.	B 2	
De Parel II	B 2	
Doel	A 2	
Doelse dijk	A 2	
Ekeren	C 2	
Ekeren (Polder van)	C 2	

Ekerse dijk	C 2
Ettenhoven (Polder van)	C 2
Ettenhovense dijk	B 2
Ferdinandusdijk	C 3
Ferdinanduspolder	C 3
Frederik Hendrik	B 1
Gemeentedijk	B 1
Grote Doelpolder	A 1
Grote Geul	B 2
Hobokense schans	B 3
Hoevenen	C 2
Hogerwerf	A 1
Isabella	C 3
Kallo	B 2
Kallo (Dijk van)	A 2
Kallo (Fort van)	B 2
Kallo (Polder van)	A 2
Kapellen	C 1
Kauwensteinse dijk	B 2
Kauwensteinse geul	B 2
Kessenbroet	A 1
Ketenisse (Polder van)	B 2
Kleine Doelpolder	A 2
Konijnenbeek	B 2
Krankenloon	B 2
Kruisschans	B 2
Liefkenshoek	B 2
Lillo	B 2
Lillo (Fort van)	B 2
Lillopolder	B 1
Lillo's Gat	B 2
Loopschans	C 3
Luysfort ('t)	A 1

Luyspolder	A 1
Maymertensgat	B 2
Melkader	A 2 E 2
Melsele	B 3
Melselepolder	E 3
Melsendijk	B 3
Merksem	C 2
Merksem (Polder van)	C 2
Meulenkreek	C 2
Muisbroek (Polder van)	C 2
Nieuw Fort	C 3
Noordlandse dijk	B 1
Oorderen	B 2
Oorderen (Polder van)	B 2
Oorderse dijk	B 2
Oosterweel	C 3
Oosterweel (Polder van)	C 2
Oosterweelse dijk	B 2 B 3
Op 't Laer (Fort)	E 3
Ordam (Polder van)	B 2
Oud Arenberg	A 2
Paalschans	B 2
Pekgat	C 1
Perreyra	C 3
Pijp in 't riet	B 1
Putte	C 1
Royal	B 2
Schapengat	B 2
Schenkeldijk	C 2
Sluisken	B 1
Snelle Kreek	B 1
Spei	B 2
St. -Ambrosius	B 1

St. -Andrea	B 2
St. -Annapolder	A 2
St. -Antonius	B 2
St. -Antoniusdijk	A 2
St. -Antoniushoek	A 2
St. -Barbara	B 2
St. -Filip	B 1
St. -Filip	B 2
St. -Franciscus	B 3
St. -Jacob	B 2
St. -Joris	B 2
St. -Marie	B 2
St. -Martinus	A 1
St. -Petrus	B 2
St. -Sebastiaan	B 3
Stabroek	B 1
Stabroek (Fort van)	B 1
Stabroek (Polder van)	C 1
Stabroekse Zomerdijk	B 1
Suykerdijk	B 3
Teligny	B 3
Tervent	A 2
Tholouse	C 3
Trinitatus	B 1
Veer ('t)	C 3
Verrebroek	A 2
Vlaemschendijk	A 1
Vrasene	A 3
Wilmarsdonk	C 2
Wilmarsdonk (Polder van)	B 2 C 2
Wilmarsdonkse dijk	C 2
Zandvliet	B 1
Zandvliet (Polder van)	B 1

Zantvoortgat	B 2
Zuidhavendijk	B 1
Zuidkasteel Alva	C 3
Zwanendijk	B 1
Zwijndrecht	B 3

Explicatio
Notarum et verborum

Dyck	Agger
Wegh	Via
Huys	Domus
Redout	Receptus
Schans	Castellum
Fort	
Castella	Hispanica
Castella	Batavorum
Polder	Alluiones siccatae
Schor	Alluiones
Gorsen	
Kreeck	Aueus
Gat	Ostium
Haven	Portus
Wacht	Præsidium navium

